

Univerzitet u Sarajevu
Filozofski fakultet
Odsjek za historiju
Katedra za historiju umjetnosti

Merima Hajdarbegović

Reljefi starokršćanskih bazilika u Bosni i Hercegovini

(završni master rad)

Mentorica: doc. dr. Ema Mazrak

Sarajevo, juni 2021. godine

SADRŽAJ

1. UVOD	1
2. PREGLED ISTRAŽIVANJA STAROKRŠĆANSKIH BAZILIKA NA TLU BIH	3
3. RANO KRŠĆANSTVO NA PODRUČJU BOSNE I HERCEGOVINE.....	7
3.1 Pojava kršćanstva	7
3.2 Prve kršćanske biskupije na prostoru današnje BiH	9
4. STAROKRŠĆANSKE BAZILIKE U BIH I NJIHOVA DEKORACIJA.....	14
4.1 Starokršćanska umjetnost i koncept bazilike	14
4.2 Periodizacija značajnih primjera starokršćanskih bazilika.....	16
4.3 Osnovne odlike starokršćanskih bazilika na tlu BiH	22
4.3 Kamena dekoracija i klesarske radionice na tlu provincije Dalmacije	24
5. ANALIZA RELJEFA STAROKRŠĆANSKIH BAZILIKA NA PODRUČJU HERCEGOVINE	29
5.1 Mogorjelo – Čapljina	29
5.2 Cim – Mostar.....	32
5.3 Mokro – Mostar.....	37
5.4 Potoci – Mostar	39
5.5 Žitomislići – Mostar	41
5.6 Dolac – Vitina kod Ljubuškog	45
5.7 Klobuk – Ljubuški.....	47
6. ANALIZA RELJEFA STAROKRŠĆANSKIH BAZILIKA NA PODRUČJU SREDNJE BOSNE.....	50
6.1 Bilmišće – Zenica.....	50
6.2 Breza.....	56
6.3 Dabravine – Vareš.....	59
6.4 Grudine – Čipuljić kod Bugojna	64
6.5 Lepenica	66
6.6 Mali Mošunj – Vitez	68
6.7 Rešetarica – Livno.....	70
7. ANALIZA RELJEFA STAROKRŠĆANSKIH BAZILIKA NA PODRUČJU SJEVEROZAPADNE BOSNE	73

7.1 Blagaj na Japri.....	73
7.2 Čavkići – Založje kod Bihaća	74
7.3 Majdan – Mrkonjić Grad.....	76
8. ZAKLJUČAK	78
9. LITERATURA.....	81
10. ELEKTRONSKI IZVORI.....	89
11. SLIKOVNI PRILOZI.....	90
12. SAŽETAK.....	109
13. SUMMARY	111
14. BIOGRAFIJA.....	113

1. UVOD

Doba kasne antike na području današnje Bosne i Hercegovine obilježeno je brojnim društvenim i kulturnim promjenama koje će usloviti sve veće udaljavanje od izvornih klasičnih tekovina. Raznovrsnost prisutnih naroda i kultura, kao i dolazak novih, posvjedočeni su na brojnim arheološkim lokalitetima, spomenicima i nalazima koji datiraju iz ovog perioda. Rekonstruisanje kasnoantičke prošlosti Bosne i Hercegovine ne bi bilo potpuno bez proučavanja tih istih nalaza koji, kada se uporede sa pisanim izvorima, daju jasniju sliku stanja jednog vremena. Značajna promjena koja se dešava tokom kasne antike jeste pojava i postepena dominacija kršćanskih sljedbenika koji prvobitno skriveno, a zatim i javno djeluju unutar društva. Njihovo rano prisustvo i djelovanje posvjedočeno je u ostacima starokršćanskih sakralnih objekata koji su ubicirani širom današnje BiH.

Ovaj rad ima za cilj prezentovati i analizirati sačuvanu reljefno dekorisanu kamenu građu koja je činila inventar starokršćanskih bazilika na području današnje Bosne i Hercegovine. Pomenuti materijal predstavlja najizrazitije i najreprezentativnije primjere rane kršćanske umjetnosti ovih prostora koja u sebi sadrži brojne uticaje dominantnih kulturnih centara tog doba, ali i elemente autohtonog karaktera. U tom kontekstu misli se na brojne ostatke stubova, kapitela, pluteja i drugih dijelova namještaja u unutrašnjosti sakralnog objekta, čija ikonografska, ikonološka i stilaska analiza omogućava razumijevanje kulturnih i duhovnih aspekata kršćanskih zajednica na ovom prostoru. Pored toga što svojim repertoarom ornamenata pretjerano ne zaostaju za uobičajenom starokršćanskom ikonografijom, bosanskohercegovački primjeri posjeduju svoj jedinstveni izraz, bilo da je riječ o arhitekturi ili reljefnoj dekoraciji u unutrašnjosti. Poteškoće pri istraživanju ove teme predstavljaju neistraženost, te izuzetna fragmentiranost nalaza, zbog čega je izvjesne elemente bilo teško rekonstruisati. Zbog toga su u radu analizirani najbolje sačuvani primjeri koji se mogu uvrstiti među najznačajnije nalaze kršćanske umjetnosti u Bosni i Hercegovini.

Rad je podjeljen na nekoliko tematskih cjelina koje u sebi sadrže odgovarajuća poglavlja. Prva cjelina posvećena je pregledu arheoloških istraživanja starokršćanskih bazilika od XIX vijeka pa sve do danas. Sljedeća cjelina obuhvata period pojave prvih kršćana i njihove organizacije na tlu BiH u doba rimske provincije Dalmacije. U trećoj cjelini i njenim odgovarajućim poglavljima opisane su osnovne karakteristike starokršćanske umjetnosti, bazilike kao sakralnog objekta u okviru iste, a potom su izdvojeni neki od najznačajnijih

primjera starokršćanskih bazilika kroz vijekove. U posebnom poglavlju izdvojene su opšte karakteristike kamene dekoracije starokršćanskih bazilika u BiH, te moguće klesarske radionice iz kojih ista potiče. U naredna tri poglavlja pojedinačno su obrađeni starokršćanski lokaliteti sa prostora Hercegovine, srednje i sjeverozapadne Bosne koji se odlikuju najvećim brojem pronađenog, reljefno obrađenog kamenog materijala. U njima je izvršena detaljnija stilska i likovna analiza najznačajnijeg materijala koji je činio inventar starokršćanskih bazilika na ovom prostoru.

Pri pisanju rada korištena je raznovrsna literatura koja obuhvata spomeničku građu koja se obrađuje, ali i ona koja se bavi društvenim prilikama kasnoantičkog perioda. To se u prvom redu odnosi na izvještaje sa arheoloških iskopavanja u kojima su od strane istraživača poput: Vaclava Radimskog, Dimitrija Sergejevskog, Irme Čremošnik, Tomislava Anđelića, detaljno navedeni i opisani dekorisani fragmenti. Većina nalaza objavljivana je i opisivana od strane arheologa koji ponekad daju najosnovnije podatke o materijalu, bez seroznije likovne analize, što je svakako predstavljalo jedan od nedostataka u shvatanju njihovog umjetničkog karaktera. Među prvim istraživačima koji je dio svog naučnog rada posvetio istraživanju starokršćanskog perioda bio je Ćiro Truhelka koji je svoj doprinos dao na terenu, ali i u pisanoj formi. Njegovo djelo: *Starokršćanska arheologija*, u kojem se osvrće na cjelokupno stvaralaštvo starokršćanskog perioda užeg i šireg područja, bilo je od značaja pri nastanku ovog rada. Istraživač za kojeg se može reći da je u najvećoj mjeri ostavio doprinos po pitanju proučavanja starokršćanskih bazilika Bosne i Hercegovine jeste Đuro Basler čija djela: *Arhitektura kasnoantičkog doba u Bosni i Hercegovini*, te *Kršćanska arheologija*, predstavljaju osnov pri bilo kakvom istraživanju ovog perioda. Pri shvatanju vremenskog i prostornog konteksta u kojima se javljaju starokršćanski spomenici, značajna su djela Veljka Paškvalina: *Kršćanstvo kasne antike u zaleđu Salone i Narone*, te Vicka Kapetanovića: *Kršćanska arheologija*. Nešto dublju analizu ornamentike i načina izrade pojedinih dekorisanih elemenata bosanskohercegovačkih bazilika vrši Jakov Vučić u svojim člancima: "Naronitanske radionice starokršćanske arhitektonske skulpture", te "Stonemason workshops in the roman province of Dalmatia during late antiquity" koji su značajno doprinijeli njihovoj analizi.

2. PREGLED ISTRAŽIVANJA STAROKRŠĆANSKIH BAZILIKA NA TLU BIH

Početak sistematskih istraživanja i proučavanja kulturnog blaga današnje Bosne i Hercegovine vezuje se za dolazak austrougarske uprave u ove krajeve. Za vrijeme osmanske vlasti, do 1878. godine, nije postojala nijedna služba ili organizacija koja bi se bavila nekim vidom čuvanja kulturnih ostataka u ovoj zemlji, stoga ni naučna javnost nije mnogo znala o kulturnim spomenicima sa ovog područja.

Pojedini putopisci i evropski putnici poput Benedikta Kuripešića, Evlije Čelebije i Arthura Evansa koji su prolazili kroz ove krajeve, u svojim putopisima i memoarima donose vijesti i dojmove o spomenicima i kulturi koju su zatekli na licu mjesta.¹ Međutim, većeg interesovanja za spomeničku građu ovih prostora nije bilo.

Istraživačka djelatnost na tlu BiH svoje početke vidi u osnivanju Zemaljskog muzeja u Sarajevu 1888. godine.² Ova kulturna institucija osnovana je sa namjerom da obavlja funkciju sakupljanja, čuvanja, izlaganja, i proučavanja kulturno-historijskih nalaza koji pripadaju različitim epohama. Nakon okupljanja stručnog naučnog kadra, osoblje Zemaljskog muzeja krenulo je u naučno-istraživačku djelatnost, a već 1889. godine izdaje prvi broj Glasnika Zemaljskog Muzeja.³ Ovim potezom započinje i intenzivnije proučavanje antičke prošlosti Bosne i Hercegovine u svim njenim etapama.

U okviru proučavanja kasnoantičke prošlosti ovih prostora značajno mjesto zauzima period pojave kršćanstva koje polako ostvaruje dominaciju kod lokalnog stanovništva. Jedan od najboljih pokazatelja širenja i uticaja ove monoteističke religije jeste nastajanje prvih kršćanskih sakralnih objekata koji su u nauci poznati kao starokršćanske bazilike. Istraživanja bazilika započinju sa općenitim intenziviranjem istraživačke djelatnosti u BiH, te se njima bave prvi istraživači poput Vaclava Radimskog, Ćire Truhelke i Karla Patscha. Kako stoji u novijim podacima, za pedeset i šest lokaliteta se može sa sigurnošću reći da posjeduje ostatke starokršćanskih bazilika iako se smatra da ih ima nekoliko desetina više.⁴ Među prvim poduhvatima u njihovom istraživanju bilo je iskopavanje bazilike u selu Dabravine kod Vareša koje je vršio inženjer Karl Fitzinger 1891. godine, a čije je rezultate

---

¹ Enver Imamović, *Antički kulturni i votivni spomenici na području BiH*, (Sarajevo: Veselin Masleša, 1977), 13.

² Isto, 13.

³ Kosta Herman, *Glasnik Zemaljskog Muzeja knjiga I godina I*, (Sarajevo: Zemaljski muzej, 1889), 1-148.

⁴ Edin Veletovac, "Kasnoantičke bazilike u Bosni i Hercegovini" u *Radovi Filozofskog fakulteta u Sarajevu, knjiga XVII/3 Historija, Historija umjetnosti, Arheologija*, (Sarajevo: Filozofski fakultet, 2014), 295.

objavio Vaclav Radimsky.⁵ Potom su uslijedila njegova istraživanja crkava u Šipragama i Podbrdu.⁶ Također, od 1891. do 1892. godine, Radimsky je vodio istraživanja starokršćanske bazilike u Majdanu kod Mrkonjić Grada.⁷ Jedan od pionira bosanskohercegovačke arheologije kao i historije umjetnosti, Ćiro Truhelka, 1892. godine piše o starokršćanskoj bazilici u Zenici koja je otkrivena godinu dana ranije. Tom prilikom daje kratak opis zdanja i onoga što je u njemu pronađeno prilikom iskopavanja, te navodi kako je: "sigurno riječ o objektu kojeg podigoše Rimljani".⁸ Truhelka je pored brojnih sfera interesovanja dao vrlo značajan doprinos istraživanju starokršćanskih spomenika. Godine 1893., on opisuje mali rimski objekat kršćanskog karaktera koji je otkopan u selu Borasi kod Vitine, nedaleko od Ljubuškog⁹, kao i bazilike u Varošluku i Turbetu kod Travnika.¹⁰ Za objekat u Vitini navodi da je vrsta oratorija, te na osnovu istog zaključuje da je kršćanstvo vrlo rano došlo u ove krajeve. Iste godine ubicirane su i dvije bazilike u Mogorjelu kod Čapljine koje su otkopane u periodu od 1899. do 1903. godine. Otkrivene su od strane Karla Patscha koji je na istom lokalitetu istraživao antičku vilu.¹¹ Patsch također piše o značajnom broju bazilika u najranije doba njihovog otkrivanja. Između ostalog opisuje dvije bazilike u Skelanima kod Srebrenice čije je istraživanje vršeno od 1896 do 1909 godine¹², kao i ostatke starokršćanske bazilike u Šuici kod Tomislavgrada.¹³ Naknadno opisuje i baziliku u Otinovcima na visoravni Kupres koja je 1887. godine otkrivena od strane župnika fra Vladimira Dolića.¹⁴ Nakon toga, Vladimir Ćorović istraživao je baziliku u Brezi 1913. godine.¹⁵ Kao glavna institucija koja inicira sva ova istraživanja bio je Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine u Sarajevu u čijem su se Glasniku objavljivali rezultati istih.

---

⁵ Vaclav Radimsky, "Crkvena razvalina kod Dabravine u kotaru visočkom u Bosni" u *Glasnik Zemaljskog Muzeja sv. IV*, (Sarajevo, Zemaljski muzej, 1892), 374.

⁶ Vaclav Radimsky, "Ostaci rimskih naseobina u Šipragi i Podbređu" u *Glasnik Zemaljskog Muzeja IV*, (Sarajevo: Zemaljski muzej, 1892), 75-80.

⁷ Vaclav Radimsky, "Rimska naseobina u Majdanu kod Varcar – Vakufa" u *Glasnik Zemaljskog Muzeja V*, (Sarajevo: Zemaljski muzej, 1893), 248-256.

⁸ Ćiro Truhelka, "Prilozi rimskoj arheologiji Bosne i Hercegovine", u *Glasnik Zemaljskog Muzeja IV*, (Sarajevo: Zemaljski muzej, 1892), 340-349.

⁹ Ćiro Truhelka, "Rimske iskopine u Vitini" u *Glasnik Zemaljskog Muzeja V*, (Sarajevo: Zemaljski muzej, 1893), 676-677.

¹⁰ Ćiro Truhelka, "Iskopine u dolini Lašve" u *Glasnik Zemaljskog Muzeja V*, (Sarajevo, Zemaljski muzej, 1893), 685-699.

¹¹ Đuro Basler, "Bazilike na Mogorjelu" u *Naše Starine V*, (Sarajevo: Zemaljski muzej, 1958), 45.

¹² Karl Patsch, "Iz rimske varoši u Skelanima" u *Glasnik Zemaljskog Muzeja XIX*, (Sarajevo: Zemaljski muzej, 1907), 460-463.

¹³ Karl Patsch, "Rimska naseobina kod Šuice" u *Glasnik Zemaljskog Muzeja XIV*, (Sarajevo: Zemaljski muzej, 1904), 6-8.

¹⁴ Ljubomir Gudelj, "Ranokršćanski kompleks u Otinovcima na Kupreškoj visoravni" u *Starohrvatska prosvjeta III serija sv 27*, (Split: Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, 2000), 97.

¹⁵ Vladimir Ćorović, "Izveštaj o iskopavanjima u Brezi 1913. godine" u *Glasnik Zemaljskog Muzeja XXV*, (Sarajevo: Zemaljski muzej, 1913), 409-420.

Između dva svjetska rata došlo je do izvjesne stagnacije u arheološkim istraživanjima bazilika i ona nisu bila ista kao prethodnih godina.¹⁶ Ipak, zabilježeno je nekoliko značajnih poduhvata. Bazilika u Turbetu kod Travnika koja je prethodno istraživana od strane Truhelke, ponovno je bila u fokusu 1923. godine pod vodstvom Mihovila Mandića.¹⁷ Početkom 30-ih godina prošlog vijeka istraživana je i bazilika u Lepenici nedaleko od Sarajeva o čemu je pisao Vladislav Skarić.¹⁸ Nakon Drugog svjetskog rata najaktivniji u istraživanju kasnoantičkih bazilika bili su Dimitrije Sergejevski, Đuro Basler, Irma Čremošnik, te Veljko Paškvalin.¹⁹ Sergejevski učestvuje u iskopavanju značajnog broja bazilika poput Klobuka kod Ljubuškog 1952. godine.²⁰ Potom, ispred Zemaljskog muzeja u Sarajevu 1956. godine vodi istraživanja bazilika u Nerezima kod Čapljine i Docima kod Ljubuškog.²¹ Sergejevski je radio i revizijska istraživanja bazilike u Dabravinama kod Vareša čije je rezultate objavio u svojoj monografiji.²² Također, ovaj naučnik objavio je rezultate o istraživanju bazilike u selu Mokro nedaleko od Mostara koje je vršio sa Markom Vegom 1958. godine.²³ Ova decenija bila je uspješna što se tiče istraživanja bazilika što pokazuju još otkopavanja crkve u Založju kod Bihaća od strane arheologinje Irme Čremošnik²⁴, te bazilike u Oborcima kod Donjeg Vakufa pod vodstvom Đure Baslera.²⁵ Krajem 50-ih godina pronađeni su ostaci bazilike u Potocima kod Mostara na čelu sa Nadom Miletić i Đurom Baslerom²⁶, a potom je od strane Jozе Petrovića istraživana bazilika u Bugojnu.²⁷ Svoj doprinos starokršćanskoj arheologiji i umjetnosti dao je i Tomislav Anđelić. On je 60-ih i 70-ih godina istraživao i pisao o dvije značajne bazilike kod Mostara, bazilici u Cimu²⁸, te bazilici u Žitomislčićima.²⁹ Irma

---

¹⁶ Veljko Paškvalin, *Kršćanstvo kasne antike u zaleđu Salone i Narone*, (Sarajevo: Vrhbosanska katolička teologija, 2003), 13.

¹⁷ Mihovil Mandić, "Turbe kod Travnika" u *Glasnik Zemaljskog Muzeja sv. XXXVI*, (Sarajevo, Zemaljski muzej, 1924), 88.

¹⁸ Vladislav Skarić, "Altertumer von Gradac in der Lepenica (Bosnien)" u *Glasnik Zemaljskog Muzeja XLIV*, (Sarajevo, Zemaljski muzej, 1932), 1-22.

¹⁹ Paškvalin, *Kršćanstvo kasne antike u zaleđu Salone i Narone*, 15.

²⁰ Dimitrije Sergejevski, "Starohrišćanska bazilika u Klobuku" u *Glasnik Zemaljskog Muzeja NS sv. IX*, (Sarajevo, Zemaljski muzej, 1954), 189-210.

²¹ Dimitrije Sergejevski, "Bazilike u Nerezima i Docu" u *Glasnik Zemaljskog Muzeja, sv. XIV*, (Sarajevo: Zemaljski muzej, 1959), 163-171.

²² Dimitrije Sergejevski, *Bazilika u Dabravini*, (Sarajevo: Zemaljski muzej, 1956), 1-49.

²³ Dimitrije Sergejevski, "Bazilika u Mokrom" u *Glasnik Zemaljskog Muzeja sv. XV/XVI*, (Sarajevo: Zemaljski muzej, 1961), 212.

²⁴ Irma Čremošnik, "Arheološka istraživanja u okolici Bihaća" u *Glasnik Zemaljskog Muzeja NS sv. XIII*, (Sarajevo: Zemaljski muzej, 1958), 123.

²⁵ Đuro Basler, "Bazilika u Oborcima" u *Naše Starine VI*, (Sarajevo: Zemaljski muzej, 1959), 59.

²⁶ Nada Miletić, "Izveštaj o zaštitnom iskopavanju u Potocima kod Mostara" u *Glasnik Zemaljskog Muzeja NS sv. XVII*, (Sarajevo: Zemaljski muzej, 1962), 154.

²⁷ Jozo Petrović, "Novi arheološki nalazi iz doline Gornjeg Vrbasa" u *Glasnik Zemaljskog Muzeja NS sv. 15-16*, (Sarajevo: Zemaljski muzej, 1960-1961), 229-234.

²⁸ Tomislav Anđelić, "Kasnoantička bazilika u Cimu kod Mostara" u *Glasnik Zemaljskog Muzeja, NS sv. XXIX*, (Sarajevo, Zemaljski muzej, 1976), 184.

Čremošnik u ovom periodu piše i o najranije datiranom kršćanskom spomeniku na ovim prostorima, oratoriju koji je iskopan u Paniku kod Bileće.³⁰ Početkom 80-ih godina prošlog vijeka Petar Oreč piše o istraživanjima bazilike na lokalitetu Gradac kod Posušja³¹, dok krajem decenije Bono Mato Vrdoljak piše o rezultatima istraživanja starokršćanske bazilike na Rešetarici kod Livna.³² Svoj doprinos tih godina dao je i Ivo Bojanovski istražujući bazilike kod Duvna, u Vrbi na Glamočkom Polju, te u Čitluku kod Šipova. Među njima je i Lidija Fekeža sa istraživanjem bazilika u Gornjem Kotorcu kod Sarajeva 80-ih godina.³³ Krajem 90-ih, rađena su revizijska iskopavanja bazilike u Otinovcima rađena od strane Ljubomira Gudelja.³⁴

U novije vrijeme rađena su mnoga revizijska istraživanja ranije poznatih lokaliteta o kojima se pisalo. U tom kontekstu treba spomenuti reviziju "oratorija" na lokalitetu Šipkova glavica u Docima kod Ljubuškog koja je rađena 2013. godine³⁵, te starokršćanske bazilike u Docima 2015. godine.³⁶ Godine 2015. rađena su prva sistematska istraživanja bazilike u selu Mramorak u Osmacima kod Kalesije na čelu sa Mirkom Babićem.³⁷ Ova istraživanja uglavnom su rađena u kooperaciji više muzejskih institucija i stručnjaka.

---

²⁹ Tomislav Anđelić, "Kasnoantička dvojna bazilika (basilica geminata) u Žitomislčićima kod Mostara" u *Glasnik Zemaljskog Muzeja NS sv. XXXII*, (Sarajevo: Zemaljski muzej, 1978), 294.

³⁰ Irma Čremošnik, "Rimsko naselje na Paniku kod Bileće" u *Glasnik Zemaljskog Muzeja NS sv. XXIX*, (Sarajevo: Zemaljski muzej, 1974), 41-164.

³¹ Petar Oreč, "Ranokršćanska dvojna crkva u Gracu kod Posušja", u *Glasnik Zemaljskog Muzeja NS sv. 37*, (Sarajevo: Zemaljski muzej, 1982), 55-85.

³² Bono Mato Vrdoljak, "Starokršćanska bazilika i ranosrednjovjekovna nekropola na Rešetarici kod Livna" u *Starohrvatska prosvjeta: glasilo hrvatskog starinarskog društva u Kninu ser. 3*, (Zagreb: Dionička tiskara, 1989), 119-195.

³³ Paškvalin, *Kršćanstvo kasne antike u zaleđu Salone i Narone*, 18-19.

³⁴ Gudelj, "Ranokršćanski kompleks u Otinovcima na Kupreškoj visoravni", 95-113.

³⁵ Mirko Rašić i Dario Vujević, "Revizijska istraživanja "oratorija" na Šipkovojoj glavici u Docima kod Vitine" u *Zbornik radova Kulturno povijesna baština općine Ljubuški*, (Ljubuški, 2017), 172.

³⁶ Mirko Rašić i Josipa Baraka Perica, "Starokršćanski kompleks u Docima kod Vitine: rezultati revizijskih arheoloških istraživanja" u *Prilozi instituta za arheologiju u Zagrebu*, (Zagreb: Institut za arheologiju, 2018), 222.

³⁷ Goran Popović, Edin Veletovac, Amra Šaćić Beća, "Recently discovered basilica from late antiquity and a tombstone stela from Mramorak near Osmaci" u *Godišnjak CBI ANUBIH*, (Sarajevo: Centar za balkanološka ispitivanja, 2017), 189.

3. RANO KRŠĆANSTVO NA PODRUČJU DANAŠNJE BOSNE I HERCEGOVINE

3.1 Pojava kršćanstva

Većinski teritorij današnje Bosne i Hercegovine se tokom prvih pet vijekova nove ere nalazio u sastavu rimske provincije Dalmacije, te je samim time bio podložan prihvatanju brojnih aspekata rimske uprave, kulture i života. Ovaj proces u nauci je poznat kao proces romanizacije, a sa sobom je nosio i prihvatanje rimske religije.³⁸ Religijski život u okviru Rimskog Carstva nije nužno podrazumijevao samo rimski panteon, već ga je činio značajan broj kultova i vjerovanja u različita božanstva, što je odgovaralo jednoj multietničkoj sredini kakav je bio Rim. Štovanje ovih kultova posvjedočeno je i u domaćim krajevima i to prvenstveno na značajnom broju kulturnih i nadgrobničkih spomenika sa imenima ili prikazom božanstava. Religijska slika današnje BiH tokom rimske uprave bila je šarolika što je išlo u skladu sa činjenicom da su ove prostore u to doba, osim domaćeg, naseljavali stanovnici različitog porijekla poput grčkog, orijentalnog i italskog.³⁹ Svi oni sa sobom nose svoju religiju i kulturu koja se širila brojnim kontaktima.

U periodu kasne antike nova monoteistička religija koja slijedi učenje Isusa Krista zauzima primat nad politeističkim vjerovanjima. Kršćanstvo je na prostoru rimske provincije Dalmacije zabilježeno već u I vijeku nove ere, na samom početku njegovog razvoja. Međutim, u njenim kontinentalnim područjima, koja uključuju prostor današnje BiH, ono je značajno kasnilo u odnosu na ostatak Carstva.⁴⁰ Također, kršćanstvo se nije u svim krajevima istovremeno razvilo već se radilo o jednom viševijekovnom procesu. O njegovom širenju, kao i drugim aspektima kasnoantičkog perioda, prvenstveno se saznaje iz materijalnih nalaza koji su dosada otkriveni, dok historijski izvori uglavnom nedostaju. Za vrijeme rimskog namjesnika Publija Kornelija Dolabele, čije je namjesništvo u provinciji Dalmaciji trajalo od 14. do 20. godine, izgrađen je značajan sistem cesta koji je omogućavao bolju prohodnost i

---

³⁸ Ivo Bojanovski, *Bosna i Hercegovina u antičko doba*, (Sarajevo: Centar za balkanološka ispitivanja, 1988), 65.

³⁹ Imamović, *Antički kulturni i votivni spomenici na području BiH*, 24.

⁴⁰ Amra Šaćić Beća i Edin Veletovac, "Roman conquest of the Sarajevo Region and its consequences on the examples of urbanism and early christian (late antique) architecture" u *Acta Illyrica, Godišnjak udruženja BATHIVS, godina III, br. 3*, (Sarajevo: Udruženje za proučavanje i promoviranje ilirskog naslijeđa i drevnih i klasičnih civilizacija BATHINVS, 2019), 43.

komunikaciju među udaljenim dijelovima provincije, pa i Carstva.⁴¹ Ovaj izuzetno važan doprinos rimskog namjesnika omogućio je brži prohod kršćana propovjednika koji su imali za cilj širiti svoju religiju u dalekim krajevima.

Veljko Paškvalin navodi da je kršćanstvo na ove prostore dolazilo iz različitih pravaca, sa istoka i zapada. Uticaji su se najviše širili morskim putem, te vezama iz Rima ili Bliskog Istoka (Sirije). Kršćanstvo sa zapada se prvenstveno odražavalo u važne antičke centre provincije Dalmacije poput Salone (današnji Solin) i Narone (današnji Vid kod Metkovića), odakle bi se širilo u unutrašnjost provincije. Značajan izvor kršćanskog nauka za ovo područje na istoku bio je Sirmium (današnja Sremska Mitrovica) koje je predstavljalo središte kršćana za Panoniju. Iz Sirmiuma se kršćanstvo širilo u krajeve Panonije, do kraja središnje Dalmacije tj. Bosne.⁴² Budući da je prostor današnje Hercegovine bio bliži Saloni i Naroni, samim time je bio i otvoreniji novim uticajima i idejama koje su omogućile da se tu kršćanstvo ranije prihvati nego u centralnim i istočnim krajevima zemlje.⁴³ Pretpostavlja se da je proces kristijanizacije bio sporiji u sjeveroistočnim dijelovima zemlje, te da je pokrenut tek u drugoj polovini IV vijeka, budući da se smatra zatvorenijim i ne posjeduje mnogo nalaza kršćanskog porijekla.⁴⁴ Dakle, religija se brže širila u urbanijim područjima provincije usljed prohodnosti i djelovanja različitog stanovništva, dok je stanovništvo ruralnijih područja teže usvajalo nove tekovine.

U kontekstu kristijanizacije, kao vrlo značajni izdvajaju se orijentalci Sirijci koji su već obitavali i djelovali na ovim prostorima tokom III i IV vijeka kao funkcioneri u rudarskim krajevima. Oni su bili povezani sa različitim kultovima koji zagovaraju eshatologiju zbog čega su bili otvoreniji prema kršćanstvu, te među prvima prihvatili novu religiju. Iz Sirije su dolazili i brojni propovjednici sa svojim idejama i kulturnim tekovinama koje su ostavile traga, a poznato je da su dva salonska biskupa - sv. Dujam i Primus, poticala iz Sirije.⁴⁵ Arheolog Veljko Paškvalin navodi da se brojnost kršćana u provinciji Dalmaciji počela povećavati u drugoj polovini III vijeka.⁴⁶ U ovaj period datira se i oratorij u Paniku kod Bileće koji se ubraja među najranije kršćanske objekte na prostoru BiH. Riječ je o objektu križnog tlocrta, dograđenog uz rimsku zgradu, unutar kojeg je pronađen podni mozaik sa prikazom

---

⁴¹ Paškvalin, *Kršćanstvo kasne antike u zaleđu Salone i Narone*, 42.

⁴² Isto, 42.

⁴³ Šačić Beća i Veletovac, "Roman conquest of the Sarajevo Region and its consequences on the examples of urbanism and early christian (late antique) architecture", 43

⁴⁴ Popović, Veletovac, Šačić Beća, "Recently discovered basilica from late antiquity and a tombstone stela from Mramorak near Osmaci", 187.

⁴⁵ Paškvalin, *Kršćanstvo kasne antike u zaleđu Salone i Narone*, 47.

⁴⁶ Isto, 48.

Orfeja kao rane predstave Krista.⁴⁷ Oratoriji su inače nazivi za privatne stambene kuće ili manje građevine u sklopu većeg kompleksa, u kojima se vršila tajna kršćanska služba prvih kršćana.⁴⁸ Brojni progoni od strane rimske države uslovia su tajno praktikovanje religijskih obreda unutar pojedinih kršćanskih zajednica zbog čega iz ovog perioda nema većih sakralnih objekata. Sljedbenici nove religije nisu smjeli da se ističu pred ostalim Rimljanima, te su se u skladu sa tim podvrgavali rimskim kulturnim formama koje se nisu direktno suprotstavljale njihovoj vjeri. Na klasičnim osnovama stvaraju novu kulturu koja će se kasnije prepoznavati kao izrazito kršćanska. Zbog toga najraniju kršćansku umjetnost odlikuju poneki paganski motivi preuzeti iz antičke umjetnosti.⁴⁹

Budući da su kršćani u najranije doba praktikovali svoju vjeru u ilegali, gradnja bazilika nije bila moguća prije 313. godine. Te godine car Konstantin I Milanskim editkom dozvoljava kršćanima slobodu ispovjedanja vjere i djelovanja, te ih čini ravnopravnim u odnosu na druge religijske zajednice.⁵⁰ Tom prilikom kršćani izlaze iz viševjekovne ilegale, te bivaju ekonomski i brojčano ojačani. Kršćanski nauk se vremenom značajno proširio, te u konačnici sam rimski car Teodozije I, od 388. godine, donosi niz odluka kojima zabranjuje djelovanje i egzistiranje paganskih kultova i tradicija.⁵¹ Ovim potezom kršćanstvo postaje i zvanična religija Rimskog Carstva, te biva u svakom aspektu organizovana.

3.2 Prve kršćanske biskupije na prostoru današnje BiH

Nakon ozakonjena kršćanstva, na prostoru današnje Bosne i Hercegovine se vremenom formiraju i prve biskupije. Nazivi nekih od njih spominju se i u pisanim izvorima, prvenstveno u aktima crkvenih sabora održanih 530. i 533. godine u Saloni. Zapisi sa salonitanskih sabora najviše su doprinijeli dobijanju informacija o prvim crkvenim organizacijama na ovim prostorima.⁵² Na osnovu ovih navoda, vidno je da su neke od njih egzistirale prije održavanja navedenih sabora, dok su neke tek formirane. Prije formiranja sopstvenih biskupija na prostoru današnje BiH, pretpostavlja se da su kršćani sa ovog

---

⁴⁷ Čremošnik, "Rimsko naselje na Paniku kod Bileće", 41-164.

⁴⁸ Paškvalin, *Kršćanstvo kasne antike u zaleđu Salone i Narone*, 45.

⁴⁹ Čiro Truhelka, *Starokršćanska arheologija*, (Zagreb: Knjižnica općeg znanja, 1931), 14.

⁵⁰ Salmedin Mesihović, *ORBIS ROMANVS (Udžbenik za historiju klasične rimske civilizacije)*, (Sarajevo: Autorsko izdanje, 2015), 2183.

⁵¹ Isto, 2339.

⁵² Radoslav Dodig i Ante Škegro, "Akti crkvenih sabora održanih 530. i 533. u Saloni", u *Povijesni prilozi*, (Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2008), 9.

područja gravitirali upravo ka biskupiji u Saloni, centru provincije Dalmacije.⁵³

Saborima u Saloni predsjedavao je salonitanski nadbiskup Honorije II, a njima je donešeno nekoliko odluka koje se tiču organizacije crkvenih zajednica unutar provincije Dalmacije.⁵⁴ Prilikom prvog crkvenog sabora potpisani su biskupi Bestoenske i Naronitanske crkve koje su obuhvatala područje današnje BiH.⁵⁵ Izrazito važan antički centar unutar provincije Dalmacije svakako je bila Naronna odakle su se, pored Salone, zaleđem provincije Dalmacije širili različiti društveni uticaji, pa tako i oni kršćanskog karaktera. Stoga je Naronna bila središte jedne od biskupija u čije su okvire potpadali i krajevi današnje Hercegovine. Jakov Vučić navodi da je teritorij ove biskupije do 533. godine na sjeveroistoku mogao obuhvatati sjeverne rubove Imotskog i Posušskog Polja, potom je obuhvatao mostarsko područje, na istoku se protezao preko Širokog Brijega, obuhvatao prostor Stoca, izbijao na more i uključivao polutok Pelješac, te otoke Mljet, Lastovo i Korčulu.⁵⁶ Kako Ante Škegro zaključuje, Naronitanska biskupija je obuhvatala dolinu istoimene rijeke Neretve (od neretvanskih područja na jugu do područja Konjica na sjeveru), potom zapadnu Hercegovinu, te duvanjsko-buškoblatno područje.⁵⁷

Biskupija kojoj se u domaćoj literaturi pridavalo možda najviše pažnje jeste Bestoenska biskupija tj *Bestoensis ecclesia*. U salonitanskim aktima se kao njen potpisnik navodi biskup Andrija. On je na oba sabora iznio niz žalbi crkvenim velikodostojnicima koji se tiču siromaštva unutar njegove dijaceze, kao i zahtjev da se teritorij iste podijeli.⁵⁸ Iz ovih žalbi moguće je naslutiti da je teritorij Bestoenske biskupije bio ogroman, a istraživači su s pravom pretpostavili da je obuhvatao prostore istoimenog municipija u središnjoj Bosni, tj unutrašnjosti provincije.⁵⁹ Iako su mišljenja istraživača oko ubicacije središta municipija *Bistue* podjeljena, svi su jednako saglasni da je to središte ujedno bilo i središte istoimene biskupije. Sjedište municipija i biskupije još uvijek nije jasno utvrđeno, te u vezi sa ovom temom postoje izvjesna neslaganja u naučnoj javnosti koja se bavi antičkom prošlošću BiH. Potencijalna središta municipija Bistue i njene biskupije jesu: nalazište u Varvari (Gornja Rama), Grudinama (Bugojno), Bilmišću (Zenica), te Malom Mošunju (Fazlići kod

---

⁵³ Paškvalin, *Kršćanstvo kasne antike u zaleđu Salone i Narone*, 48.

⁵⁴ Dodig i Škegro, "Akti crkvenih sabora održanih 530. i 533. u Saloni", 9.

⁵⁵ Ante Škegro, "Akti Salonitanskih metropolitanskih sabora održanih 530. i 533. godine – analiza, u *Archaeologia Adriatica, Vol 3, No. 1* (Zadar: Sveučilište u Zadru, 2009), 17.

⁵⁶ Jakov Vučić, "Ecclesia Naronitana/ Prostor i granice" u *Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku*, vol. 98, no. 1, (Split: Arheološki muzej, 2005.) 167.

⁵⁷ Ante Škegro, "Naronitanska biskupija (Ecclesia Naronitana)", u *Hercegovina: godišnjak za kulturno i povijesno naslijeđe*, 23, (Mostar: Filozofski fakultet Sveučilišta u Mostaru – Studij povijesti, 2009), 18.

⁵⁸ Salmedin Mesihović, *Ilirike*, (Sarajevo: Elektronsko izdanje I, 2014), 712.

⁵⁹ Bojanovski, *BiH u antičko doba*, 159.

Travnika).⁶⁰ Municipij *Bist(ue)* spominje se na sepulkralnim spomenicima u Varvari u Gornjoj Rami, Zenici, te Fazlicima kod Travnika.⁶¹ Također, naziv Bistue spominje se i u antičkim izvorima i to u itineraru *Tabula Peutingeriana* na kojima su ucrtane rimske ceste. Na potezu Salona – Argentaria (prostor današnje Srebrenice) spomenute su dvije putne stanice: *Bistue Nova* i *Bistue Vetus*, što je navelo istraživače poput Karla Patscha da zaključi da su u antičko doba postojala dva municipija sa ovim nazivom. Na osnovu geografske pozicije i činjenice da posjeduju izvjesne tragove antičke kulturne, Patsch locira Bistue Vetus u Varvaru, dok stanicu istočnije, Bistue Novu, locira u Zenicu.⁶² Pašalić potom pravi malu izmjenu locirajući Bistue Novu u Mali Mošunj kod Travnika.⁶³ Međutim, na sepulkralnim spomenicima se naziv municipija spominje u skraćenom obliku – *mun. Bist.*, te se na njima ne vrši izvjesna distinkcija u vidu Nova ili Vetus, zbog čega Bojanovski odbacuje tezu o dva municipija.⁶⁴ On navodi da se radilo o jedinstvenom municipiju koji je obuhvatao područje od gornje Rame na jugu, do Vranduka na sjeveru, a čije se sjedište nalazilo u Bugojnu.⁶⁵ Ovu tezu podupire i Veljko Paškvalin koji kao glavne argumente za istu navodi pronalazak tegule sa žigom Bistue na području Bugojna, te ostatke antičke arhitekture.⁶⁶ Đuro Basler je istog mišljenja kao prethodno navedeni, te ističe da se bestoenska katedrala mogla nalaziti u Čipuljiću kod Bugojna.⁶⁷ Kada je riječ o novijim istraživačima, ovim pitanjem bavio se i Salmedin Mesihović koji navodi da se teritorij izvornog municipija ne mora nužno poklapati sa teritorijem biskupije koja se spominje u VI vijeku.⁶⁸ Njegov zaključak je da se središte municipija Bistue najvjerojatnije mogao nalaziti na užem zeničkom prostoru na kojem se nalazi nekoliko značajnih antičkih lokaliteta koji oblikuju sepulkralnim i arhitektonskim spomenicima.⁶⁹ Također, Mesihović navodi da se središte Bestoanske biskupije i njenog biskupa nalazilo u zeničkoj bazilici.⁷⁰ Ante Škegro, pak, zagovara tezu o središtu biskupije u Čipuljiću kod Bugojna.⁷¹

---

⁶⁰ Paškvalin, *Kršćanstvo kasne antike u zaleđu Salone i Narone*, 50.

⁶¹ Bojanovski, *BiH u antičko doba*, 158.

⁶² Karl Patsch, "Arheološko-epigrafska istraživanja povjesti rimske provincije Dalmacije", u *Glasnik Zemaljskog Muzeja XVIII, knjiga 2*, (Sarajevo: Zemaljski muzej, 1906), 156-158.

⁶³ Esad Pašalić, *Antička naselja i komunikacije u Bosni i Hercegovini*, (Sarajevo: Zemaljski muzej, 1960), 50.

⁶⁴ Bojanovski, *BiH u antičko doba*, 159.

⁶⁵ Isto, 165.

⁶⁶ Paškvalin, *Kršćanstvo kasne antike u zaleđu Salone i Narone*, 54.

⁶⁷ Đuro Basler, "Kasnoantičko doba – političke prilike i društveni odnosi", u *Kulturna istorija Bosne i Hercegovine*, (Sarajevo: Veselin Masleša, 1984), 319.

⁶⁸ Mesihović, *Ilirike*, 711.

⁶⁹ Salmedin Mesihović, "Bistuenska porodica sa natpisa CIL III 12 768", u *Hrvatski narodni Godišnjak br. 58*, (Sarajevo: Hrvatsko kulturno društvo Napredak, 2011), 22.

⁷⁰ Mesihović, *Ilirike*, 955.

⁷¹ Ante Škegro, "Nove spoznaje o nekim ranokršćanskim dijacezama na istočnojadranskim prostorima", u *Niš i Vizantija, zbornik radova XII* (Niš: Univerzitet u Nišu, 2014), 182.

Na prvom salonitanskom koncilu spominje se i Maktaritanska ili Martaritanska biskupija čije je središte od nekih istraživača ubicirano u područje Mostara ili Konjica. Međutim, Ante Škegro opovrgava ovu tezu, te istu ubicira u Kotor.⁷²

Tokom drugog salonitanskog crkvenog koncila, održanog 533. godine, uspostavljene su tri nove biskupije, od kojih su dvije vjerovatno obuhvatale prostore današnje BiH. Riječ je o Sarsenterskoj (*Ecclesia Sarsenterensis*), te Ludrumskoj biskupiji (*Ecclesia Ludroensis*) koje su obuhvatile određena područja postojeće Naronitanske biskupije.⁷³ Sarsentenska biskupija se jedino spominje na izvješćima iz Salone. Budući da epigrafskih spomenika sa njenim nazivom nema, istraživači pretpostavljaju lociranje ove biskupije na osnovu spomena municipija i bazilika koje joj se na crkvenom saboru dodjeljuju, kao i materijalnih ostataka koji su pronađeni. Pretpostavljeno središte biskupije od različitih istraživača bilo je: Aržan između Imotskog i Duvna, Mostar (Cim), Potoci kod Mostara, Žitomislići kod Mostara, te Stolac.⁷⁴ Ivica Puljić i Ante Škegro u novije vrijeme zagovaraju tezu da je Stolac središte Sarsentenske biskupije budući da posjeduje značajnu antičku prošlost, te kršćanske spomenike još iz pretkonstantinovog doba.⁷⁵ U njenom sastavu su uz stolački bili i nevesinjski, dabarski i jugoistočni prostori Popova polja u istočnoj Hercegovini.⁷⁶ Zajedno sa Sarsentenskom biskupijom osnovana je i Ludrumaska biskupija za koju se pretpostavlja da je obuhvatala i dio zapadne Bosne. Nalazila se istočno od Salone, a njena pretpostavljena središta su u livanjskom kraju, u Biskupiji kod Knina, Otoku kod Sinja, iznad vrela Cetine, u Grkocima kod Bosanskog Grahova, u Bosanskom Grahovu, te Drvaru. Njena šira teritorija obuhvatala je i prostore Livanjskog i Glamočkog polja, te doline donjeg Unca i gornje Une.⁷⁷

U literaturi se navodi još jedna biskupija koja se nalazila na teritoriji današnje BiH, a poznata je kao Balojenska biskupija (*Ecclesia Baloiensis*). Naziv *Baloie* spominje se kao putna stanica na *Tabuli Peutingeriani*, na pravcu *Salona – Servitium*, te se smatra da je i jedan od municipija unutar provincije nosio ovaj naziv. Pretpostavljeno središte municipija, te same biskupije, jeste lokalitet Gromile (Grad) u Šipovu sa brojnim antičkim materijalom.⁷⁸ Ante Škegro navodi još nekoliko njenih pretpostavljenih središta: porječje Plive u srednjoj Bosni, Bilajac i Baljvine kod Mrkonjić Grada, prostor oko izvora rijeke Sane u zapadnoj Bosni, te

---

⁷² Škegro, "Nove spoznaje o nekim ranokršćanskim dijacezama na istočnojadranskim prostorima", 175.

⁷³ Dodig i Škegro, "Akti crkvenih sabora održanih 530. i 533. u Saloni", 19-20.

⁷⁴ Škegro, "Nove spoznaje o nekim ranokršćanskim dijacezama na istočnojadranskim prostorima", 179.

⁷⁵ Ivica Puljić i Ante Škegro, "Sarsenterska biskupija", u *Povijesni prilozi/ Historical contributions 30*, (Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2006), 39.

⁷⁶ Škegro, "Akti Salonitanskih metropolitanskih sabora održanih 530. i 533. godine – analiza, 196.

⁷⁷ Škegro, "Nove spoznaje o nekim ranokršćanskim dijacezama na istočnojadranskim prostorima", 179.

⁷⁸ Ante Škegro, "The Diocese of Baloie (*Ecclesia Baloiensis*), u *Arheološki vestnik (Acta archaeologica) 58*, (Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti i Znanstvenoraziskovalni center SAZU, 2007), 360.

područje Ključa u zapadnoj Bosni.⁷⁹ Kako Mesihović navodi, biskupija Baloiensis bi obuhvatala dolinu Plive, tj zone gornjeg i donjeg Vrbasa.⁸⁰

Iako nema materijalnih i pismenih potvrda o tome, na osnovu geografskih aspekata bi se moglo pretpostaviti da su sjeverni i istočni dijelovi Bosne pripadali nekoj od biskupija sa prostora rimske provincije *Pannonie Secunde*. Mesihović navodi da su biskupije iz *Sirmiuma* (Sremska Mitrovica), *Cibale* (Vinkovci) i *Sisciae* (Sisak) zahvatale rubna područja BiH koja su se nalazila unutar provincije Panonije.⁸¹ Regija južno od Save i oko Zvornika je geografski, politički i ekonomski gravitirala ka Sirmiju, te je i u crkvenom smislu vjerovatno pripadala ovoj dijacezi.⁸² Biskupija u Sirmiumu egzistirala je još u III vijeku, a nakon milanskog edikta njen biskup postaje nadbiskup koji dobija autoritet nad ostalim crkvenim velikodostojnicima u provinciji. Ovim činom biskupija u Sirmiumu i zvanično postaje glavno uporište kršćana u Panoniji. U ovom mjestu je tokom IV vijeka održano niz crkvenih koncila, a u njemu se snažno reflektovalo i arijanstvo koje se smatralo heretičkim pokretom. Sirmium je važio za značajno političko i crkveno središte Carstva sve do pada pod hunsku vlast krajem V vijeka.⁸³ Stoga se zaključuje da je ovlast sirmijske biskupije sigurno bila široka, te da se reflektovala i na bosansko područje.

---

⁷⁹ Škegro, Nove spoznaje o nekim ranokršćanskim dijacezama na istočnojadranskim prostorima", 173

⁸⁰ Mesihović, *Ilirike*, 955.

⁸¹ Isto, 712.

⁸² Popović, Veletovac, Šaćić Beća, "Recently discovered basilica from late antiquity and a tombstone stela from Mramorak near Osmaci", 188.

⁸³ Ante Sekulić, "Pregled povijesti drevne srijemske biskupije do dolaska Turaka", u *Diacovensia: teološki prilozi*, vol. 3 no. 1, (Đakovo: Katolički bogoslovni fakultet, 1995), 158-159.

4. STAROKRŠĆANSKE BAZILIKE U UMJETNOSTI I NJIHOVA DEKORACIJA

4.1 Starokršćanska umjetnost i koncept bazilike

Kršćanstvo kao religija je u svojoj osnovi predstavljalo direktan opozit rimskoj tradiciji i paganizmu. Učenje kojim se odbacuje politeizam, propovijeda o prolaznosti zemaljskog života, carstvu nebeskom, socijalnoj jednakosti i isposničkom životu, suprotstavljalo se humanističkoj slici svijeta koju su gajili Rimljani, onoj koja vrijednuje uspjehe na ovozemaljskom. Povrh svega, odbijanje priznavanja apsolutnog carskog autoriteta i njegove božanske naravi bilo je neprihvatljivo rimskom društvu koje će izopćavati kršćane puna tri vijeka.⁸⁴

Iako je u kontekstu dogme kršćanstvo proizašlo iz judaizma, njegov razvoj je uveliko bio pod uticajem antičkih tekovina u kojima je nastao, što će se naročito osjetiti na polju rane kršćanske umjetnosti. Razlika u odnosu na stariju monoteističku religiju sa kojom se povezuje – judaizmom, jeste da kršćani prihvataju i razvijaju običaj likovne reprezentacije Boga i svetačkih likova koji je bio ustaljen u grčko-rimskoj kulturi. Judaizam, naprotiv, ovu pojavu zabranjuje iz straha od idolopoklonstva.⁸⁵ Također, samom formiranju slike Isusa Krista kao i ostalih kršćanskih likova i simbola znatno su doprinijeli antički elementi zbog čega dolazi do sinkretizma, tj spajanja različitih vjerovanja.⁸⁶ Ova pojava prisvajanja već poznatih elemenata od strane nove kulture nije nepoznata u umjetnosti. U kontekstu rane kršćanske umjetnosti ona se naziva *interpretatio christiana*, gdje se pojedini paganski elementi, tradicije i uvjerenja nastoje kristijanizirati.⁸⁷ Riječ je o jednom procesu koji se spontano ili namjenski dešava kako bi se nova kultura ili religija što lakše ustalila među lokalnim narodom. Zbog toga su rani kršćanski spomenici samo tematski kršćanski, dok u estetsko-formalnom smislu prate tadašnje tokove antičke umjetnosti.⁸⁸

---

⁸⁴ Werner Muller i Gunther Vogel, *Atlas arhitekture 1 – Povijest graditeljstva od Mezopotamije do Bizanta*, (Zagreb: Golden Marketing, Institut građevinarstva Hrvatske, 1999), 255.

⁸⁵ Beth Williamson, *Christian art: A very short introduction*, (New York: Oxford University Press Inc., 2004), 3.

⁸⁶ Đuro Basler, *Kršćanska arheologija*, (Mostar: Crkva na kamenu, 1990), 23.

⁸⁷ https://en.wikipedia.org/wiki/Interpretatio_Christiana, stranica posjećena: 25.08.2020.

⁸⁸ Basler, *Kršćanska arheologija*, 24.

Najranija sačuvana kršćanska umjetnost javlja se u Rimu, u vidu fresaka koje su krasile katakombe, prvobitna skloništa kršćana u egzilu. Prve freske datiraju se u period III vijeka, a obilovale su jednostavnim alegoričnim scenama nadahnutim antičkom ikonografijom.⁸⁹ Među najstarije primjere fresaka ubrajaju se one pronađene u Dura Europosu, antičkom gradu koji se nalazio na desnoj obali rijeke Eufrat. Kao što je već naglašeno, kršćani su prvobitno svoju religiju praktikovali u privatnim kućama i objektima u kojima su bili zaštićeni od progona, a jedan od najstarijih objekata ove vrste nalazio se u Dura Europosu. On se sastojao od nekoliko prostorija koncentrisanih oko atrija, od kojih se najveća koristila za okupljanje vjernika. Sagrađen je oko 232. godine, a srušili su ga Parti 265. godine. Prostorija koja je služila kao krstionica bila je oslikana orijentalizirajućim prizorima iz Starog i Novog Zavjeta poput scene "Dobrog pastira".⁹⁰ Kada zvanično dobijaju mogućnost da grade svoje objekte, kršćani za svoju bogomolju preuzimaju koncept bazilike koji potiče iz rimske svjetovne arhitekture, a ne sakralne. U rimskoj kulturi bazilika predstavlja komunalnu višenamjensku građevinu reprezentativnog karaktera. Služila je kao zatvorena tržnica, banka i berza, sudnica i opšte sastajalište, te je ulazila u sastav svakog foruma.⁹¹ Poznati oblik kasnoantičke bazilike nastao je prisvajanjem izvjesnih elemenata rimske bazilike koji su pritom bili modifikovani i prilagođeni kršćanskom kultu. Velika razlika novijih objekata od onih starih ogleda se i u dekoraciji koja je prožeta kršćanskim duhom.

U svojoj osnovi, ranokršćanska bazilika zapadnog karaktera bila je građevina izduženog tlocrta koja se završavala polukružnim istakom poznatim pod nazivom apsida. Većina bazilika orijentisana je tako da se apsida nalazi na istoku, što će od VIII vijeka postati zvanično pravilo.⁹² U rimskoj bazilici pristup se obično nalazio na dužoj strani građevine dok se kod onih kršćanskog tipa ulaz nalazio na kraćoj strani.⁹³ Objekat je u cjelini bio podjeljen na nekoliko prostorija. Jedan od elemenata koji je preuzet iz rimske arhitekture jeste atrij koji se nalazio ispred pročelja mnogih bazilika. Predstavlja dvorište okruženo porticima sa svih strana čija je svrha prvenstveno estetska, budući da čitavom zdanju daje osjećaj monumentalnosti.⁹⁴ Prostorija koja prethodi ulazu u baziliku naziva se narteks i postavljena je poprečno uz pročelje. Dekoracija pročelja starokršćanske bazilike je u većini slučajeva bila

---

⁸⁹ Williamson, *Christian art: A very short introduction*, 4.

⁹⁰ Vicko Kapitanović, *Kršćanska arheologija*, (Split: Franjevačka provincija Presvetoga Otkupitelja: Zbornik Kačić, 2006), 28:

⁹¹ Muller i Vogel, *Atlas arhitekture 1 – Povijest graditeljstva od Mezopotamije do Bizanta*, 231.

⁹² Kapitanović, *Kršćanska arheologija*, 47.

⁹³ Marco Bussagli, *Arhitektura*, (Varaždin: Stanek, 2006), 47.

⁹⁴ Kapitanović, *Kršćanska arheologija*, 49.

jednostavna, a sastojala se od jednih ili troja vrata, te prozora iznad istih.⁹⁵ Glavni prostor bazilike činila je lađa ili brod koji je redovima stubova mogao biti podjeljen na više brodova. Ovaj prostor bio je namjenjen vjernicima, a bočni brodovi su nešto niži od glavnog. Krećući se prema istoku, prostor za vjernike bio je odvojen oltarnom pregradom od prostora koji se naziva prezbiterij. Bio je namjenjen svećenstvu, a završavao se polukružnom apsidom. Na tom istom zidu mogle su se nalaziti dvije bočne prostorije, protezis i đakonikon u kojima su se nalazili predmeti potrebni za izvođenje obreda.⁹⁶ Bazilika je mogla imati posebnu prostoriju namjenjenu krštenju, tzv. krstionicu sa krsnim zdencem u kojoj se obavljao ovaj sveti sakrament. Krsni zdenac je mogao imati različite oblike poput kružnice, kvadrata, mnogougla, četverolista itd koji su pratili i izvjesnu kršćansku simboliku.⁹⁷ Kada se radi o velikim crkvenim zdanjima kakva se javljaju u Rimu i važnim carskim centrima, onda se sa sjeverne strane gradio baptisterij kao poseban objekat. Baptisteriji ili krstionice su obično rađene kao centralne građevine, vrlo često osmouglaone, budući da je broj osam u kršćanskoj simbolici imao značenje uskrsnuća, besmrtnosti i spasenja.⁹⁸ Posebne krstionice postaju rijetkost tokom VI vijeka iz razloga što potreba za pokrštavanjem odraslih osoba postaje slabija, dok je obred za djecu polivanjem ili potapanjem u mali bazen bio jednostavniji.⁹⁹

Unutrašnji namještaj bazilike sastojao se u osnovi od oltarne menze (stola), ciborijuma (baldahina), katedre i ambona (uzvišenog postamenta namjenjenog svećeniku).¹⁰⁰ Svaki od ovih elemenata mogao je biti bogato dekorisan reljefnim i plastičnim ukrasima. Unutrašnjost bazilike redovno je bila ukrašavana skulpturalnim ukrasima, zidnim slikama ili mozaicima. Povoljan prostor za ispoljavanje umjetničkih tendencija majstora često je bila i oltarna pregrada. Ona se sastojala od stubova i punih ploča – pluteja ili šupljih ploča – tranzena. Na stubovima sa često obrađenim kapitelima i impostima počivala je epistilna greda.¹⁰¹ Upravo su ostaci oltarnih pregrada bili vrlo značajni kada je u pitanju shvatanje umjetničke djelatnosti unutar ranokršćanskih bazilika sa prostora Bosne i Hercegovine.

4.2 Periodizacija značajnih primjera starokršćanskih bazilika

---

⁹⁵ Isto, 50.

⁹⁶ Truhelka, *Starokršćanska arheologija*, 61-75.

⁹⁷ Kapitanović, *Kršćanska arheologija*, 39.

⁹⁸ Basler, *Kršćanska arheologija*, 79.

⁹⁹ Paolo Vercone, *Od Teodorih do Karla Velikog*, (Novi Sad: Izdavačko preduzeće "Bratstvo jedinstvo", 1973), 85.

¹⁰⁰ Truhelka, *Starokršćanska arheologija*, 61-75.

¹⁰¹ Kapitanović, *Kršćanska arheologija*, 64.

Nakon Milanskog edikta 313. godine, kršćanstvo iz ilegalne polako prelazi u dominantnu religiju. O brojnosti i snazi kršćanskih sljedbenika u Konstantinovo doba najbolje svjedoče prve raskošne kršćanske bazilike podignute inicijativom samog cara. Ono što obilježava ove objekte jeste monumentalnost i ugledanje na rimske carske palate čime se naglašava povezanost Carstva i kršćanstva, a ujedno i Konstantinov carski autoritet na zemlji. Prva kršćanska bazilika na Zapadu građena je u Rimu, a nosi naziv bazilika sv. Ivana Lateranskog. (Tab. I, sl.1) Lateranska bazilika bila je prva kršćanska crkva većih gabarita sa raščlanjenim prostorom, a predstavljala je katedralno mjesto rimskih biskupa. Ona simbolično nosi naziv "*mater ecclesiarum*" ili "majka svih crkava", te je poslužila kao uzor u razvoju crkvene arhitekture zapadne Evrope.¹⁰² Bazilika je bila stubovima raščlanjena na pet izduženih brodova, a poprečno u odnosu na njih imala je transept koji je čitavom objektu davao izgled slova T. Uz nju je izgrađena i krstionica od koje su se sačuvali samo temelji.¹⁰³ Nakon ovog raskošnog zdanja, car Konstantin započinje gradnju još dviju monumentalnih bazilika u Rimu posvećenih sv. Petru, te sv. Pavlu. Ovi objekti završeni su za života njegovih nasljednika, a pratili su plan prethodne bazilike. Riječ je o dva petobrodna zdanja sa transeptom, polukružnom apsidom i atrijem na suprotnoj strani. Navedene tri bazilike koje Konstantin daje izgraditi predstavljaju početak kršćanske crkvene arhitekture koja se javlja u najmonumentalnijem carskom obliku, te se ponekad naziva tipom konstantinske bazilika. Iz njega proističu klerikalne, episkopalne crkve sa tri broda, potom skromnije monaške bazilike, te se redukcijom razvijaju manji i najmanji oblici grobnih i memorijalnih crkava.¹⁰⁴ Crkva Santa Maria Maggiore u Rimu, građena od 352. do 366., predstavlja jedan od prvih primjera standardnog tipa bazilike na Zapadu koja je trobrodna, ali nema transepta. Ovaj oblik bez transepta biće ustaljen kod velikih bazilika u istočnim provincijama, budući da njegova liturgijska funkcija nije presudna za život zajednice.¹⁰⁵ Osim u Rimu, car Konstantin započinje gradnju raskošnih bazilika i na Istoku, prvenstveno novoosnovanom Konstantinopolju, te Jeruzalemu. Na mjestu koje se smatra Kristovim grobom u Jeruzalemu prvobitno je podignuta kružna građevina zvana Anastasis (uskrsnuće), dok je za vrijeme cara Teodozija (379-395.) podignuta i peterobrodna bazilika koju je prostrani atrij povezivao sa kružnim zdanjem.¹⁰⁶ U Konstantinopolju je građena bazilika posvećena Dvanaestorici apostola gdje se car Konstantin simbolično sahranio kao trinaesti

---

¹⁰² Friedrich Gerke, *Kasna antika i rano hrišćanstvo*, (Novi Sad: Izdavačko preduzeće "Bratstvo jedinstvo", 1973), 60.

¹⁰³ Kapitanović, *Kršćanska arheologija*, 113-114.

¹⁰⁴ Gerke, *Kasna antika i rano hrišćanstvo*, 61.

¹⁰⁵ Muller i Vogel, *Atlas arhitekture 1 – Povijest graditeljstva od Mezopotamije do Bizanta*, 263.

¹⁰⁶ Kapitanović, *Kršćanska arheologija*, 118.

apostol. Monumentalna crkvena arhitektura u ovom maniru razvijala se i u ostalim provincijama rimske države, ali u velikom broju varijanti. Riječ je o oblastima Rajne (Trijer i Keln), gornje Italije (Akvileja, Milano), južne Italije (Napulj), sjeverne Afrike (Kartagina, Tebesa), Male Azije (Cezareja), te Sirije (Antiohija).¹⁰⁷

Još jedan tip građevine koji se javlja u Konstantinovom periodu jeste poligonalni ili kružni tip građevine kakva je Anastasis u Jeruzalemu, nastao po uzoru na rimski Panteon. Ovakav tip se na Zapadu više vezuje za krstionice i mauzoleje, te je tako znameniti mauzolej Konstantinove kćerke Konstance u Rimu izgrađen u kružnom obliku.¹⁰⁸ (Tab. I, sl.2) Tip centralne crkvene građevine preovlađaće na Istoku u bizantskom periodu, dok će se na Zapadu ostati dosljedno izduženom tipu objekta.

Za vrijeme cara Teodozija zabranjeno je štovanje paganskih religija i kultova čime je kršćanstvo potvrdilo svoju dominantnu ulogu u društvu. Nakon njegove smrti 395. godine, Rimsko Carstvo se zvanično dijeli na istočno i zapadno. U ovom periodu dolazi do sve većih političkih i crkvenih podjela između istočnog i zapadnog dijela Rimskog Carstva koje su se odrazile i na arhitekturu. Tada se iz ranokršćanske umjetnosti izdvaja bizantski stil, karakterističan za kršćanska zdanja na Istoku koji svoj puni izraz dobija tokom VI vijeka.¹⁰⁹ Početkom V vijeka prijestolnica zapadnog dijela Carstva premješta se u Ravenu koja dobija niz značajnih kršćanskih spomenika. Većinom su to poduhvati Teodozijevih nasljednika čije su najznačajnije zadužbine crkva sv. Ivana Evanđeliste, crkva Santa Croce, te Mauzolej Gala Placidije. Prve dvije prate standardan tlocrt bazilikalnih zdanja, dok je mauzolej građen u obliku križa. Ovi spomenici usljed specifičnih društvenih i kulturnih faktora izražavaju jak bizantski uticaj.¹¹⁰ Iz perioda V vijeka u Rimu se mogu izdvojiti crkve sv. Petra u Vinkoli, te sv. Sabine na Aventinu koje više-manje prate ustaljene elemente bazilika na Zapadu.¹¹¹

Kada je riječ o istočnom dijelu Carstva, najznačajniji graditeljski poduhvati nastaju u Konstantinopolju. U ovom gradu se postepeno formira arhitektonski i umjetnički stil koji se izdvaja i prepoznaje kao izrazito bizantski. U Konstantinopolju se po pitanju arhitekture njeguju ideje i zamisli koje se fokusiraju na rješavanje problema presvođenja velikih prostora. Tokom Justinijanove vladavine (527-565.) započinje intenzivnija crkvena graditeljska djelatnost na Istoku koja predstavlja opozit zapadnjačkom, longitudinalnom tipu. Na ovom prostoru grade se crkvena zdanja centralnog tipa, kubusnog ili poligonalnog tlocrta,

---

¹⁰⁷ Gerke, *Kasna antika i rano hrišćanstvo*, 83-84.

¹⁰⁸ Horst Waldemar Janson, *Istorija umetnosti*, (Beograd: Izdavački zavod "Jugoslavija", 1975), 160.

¹⁰⁹ Janson, *Istorija umetnosti*, 169.

¹¹⁰ Vercone, *Od Teodoriha do Karla Velikog*, 13-15.

¹¹¹ Isto, 17-18.

zasvođene kupolom. Prvi takav primjer jeste crkva sv. Sergija i Bakha, a najslavniji crkva sv. Sofije u tadašnjem Konstantinopolju.¹¹² U ovo vrijeme se, pod bizantskom vlašću, i na Zapadu gradi vrlo značajna crkva centralnog tipa, a riječ je o memorijalnoj crkvi San Vitale u Raveni. Radi se o građevini u obliku oktogona koja je zasvođena kupolom, te ukrašena bogatim mozaicima. Smatra se remek-djelom Bizantinaca u današnjoj Italiji.¹¹³ Uprkos jakom bizantskom uticaju, u Raveni se tokom prve polovine VI vijeka gradi i znamenita crkva Sant' Apollinare in Classe koji pripada zapadnjačkom tipu izduženih crkava.¹¹⁴ (Tab. II, sl.3)

Dekoracija crkava iz IV vijeka je malo očuvana, ali se analizom značajnih crkava ranokršćanskog perioda uviđa dominacija zidnog slikarstvo u odnosu na druge likovne izraze. Razvijen je i čitav sistem rasporeda prikazanih biblijskih scena i motiva unutar objekta koje su se prostirale duž glavnog broda, trijumfalnog luka i apside. Pored fresaka, bogato ukrašavanje bazilika vršilo se mozaikom koji će svoje vrhunce doživjeti u okviru bizantske umjetnosti. Skulptura je u poređenju sa arhitekturom i slikarstvom imala sekundarnu ulogu, te sve više postaje plošna.¹¹⁵ Od perioda Teodozija I u velike crkve radikalno prodire snažan arhitektonsko-plastični smisao koji iskazuje ikonografske i radionične povezanosti između Carigrada, Soluna i Ravene.¹¹⁶

Kada je riječ o prostoru Ilirika, kršćanske zajednice i njihovi graditeljski poduhvati također jačaju nakon milanskog edikta. Naročitu ekspanziju doživljavaju rimski gradovi na području provincije Dalmacije, i to oni smješteni duž jadranske obale koji su brojnim kontaktima upijali nove kulturne uticaje. Posebno su se razvile pokrajine uz Jadran pod bizantskom vlašću: sjeverni dio jadranske italijanske obale, Istra i Dalmacija.¹¹⁷ Obzirom da se Ilirik nalazio na razmeđu istoka i zapada, kao i da su se na njemu u kasnoantičko doba smjenjivale različite vlasti, na ovom prostoru je moguće uvidjeti mješavinu različitih uticaja i arhitektonskih tipova koji reflektuju elemente i zapadnjačke i bizantske arhitekture. Neposredno nakon što su kršćanima omogućene vjerske slobode, prvobitno se grade jednostavne četvrtaste građevine u kojima je drvena pregrada djelila prezbiterij od naosa. Među značajnije crkve jednostavnijeg tipa izdvaja se dvojna predeufrazijska bazilika u Poreču u kojoj je bila postavljena polukružna klupa za svećenike, ali odjeljena od zida apside koji je izvana ravan.¹¹⁸

---

¹¹² Muller i Vogel, *Atlas arhitekture 1 – Povijest graditeljstva od Mezopotamije do Bizanta*, 269-271.

¹¹³ Vercone, *Od Teodorih do Karla Velikog*, 76.

¹¹⁴ Muller i Vogel, *Atlas arhitekture 1 – Povijest graditeljstva od Mezopotamije do Bizanta*, 263.

¹¹⁵ Janson, *Istorija umjetnosti*, 163.

¹¹⁶ Gerke, *Kasna antika i rano hrišćanstvo*, 134.

¹¹⁷ Kapitanović, *Kršćanska arheologija*, 153.

¹¹⁸ Isto, 155.

Jedan od najznačajnijih gradova u provinciji Dalmaciji bila je Salona koja obiluje kršćanskim zdanjima. Salona je ujedno bila i središte najznačajnije biskupije, a bila je domaćin već spominjanim crkvenim koncilima održanim 530. i 533. godine. Najznačajnija crkva iz konstantinovog perioda, nakon milanskog edikta jeste bazilika Constantiana koja je imala tri broda. Objekat je razrušen provalom Gota i Avara krajem IV ili početkom V vijeka, a na njenim ruševinama je splitski nadbiskup Honorije II izgradio svoju katedralnu baziliku u VI vijeku.¹¹⁹ Salonitanski crkveni koncili održani su u dvojnim bazilikama koje su bile smještene jedna do druge. (Tab. II, sl.4) Sjeverna bazilika bila je gradska (*basilica urbana*), posvećena Isusu Kristu, a završena je 426. godine.¹²⁰ Riječ je o bazilici monumentalnih dimenzija koja je sa četiri reda stubova podjeljena u pet brodova. Imala je vanjsku polukružnu apsidu i jednu unutrašnju koju formiraju stubovi.¹²¹ Južno od nje nalazila se manja bazilika na čijim je temeljima izgrađena novi monumentalniji objekat križnog tlocrta. Ovu baziliku podigao je splitski nadbiskup Honorije koji je sazvaio crkvene koncile u Saloni, a datira se u prve decenije VI vijeka. Obje crkve su povezane i predstavljaju svojevrsan tip dvojne bazilike koji se vezuje za istočnjačke uticaje.¹²² U longitudinalan, zapadnjački tip bazilike u Saloni spadale su i ona na istoku grada – *Basilica orientalis*, te *Basilica occidentalis* na zapadu iz VI vijeka. Bazilika na istoku bila je monumentalnija, imala je tri broda i oblik latinskog križa.¹²³ Za vrijeme gotske vladavine u Saloni, krajem V i prvim decenijama VI vijeka, izgrađena je trobrodna bazilika sa polukružnom apsidom i nartekсом, te posebnom krstionicom na sjeveru. Ova crkva se dovodi u vezu sa arijevim pokretom koji se sa Gotima javlja u to vrijeme. Tokom VI vijeka u crkvenoj arhitekturi Salone osjete se jači uticaji Istoka čiji je rezultat gradnja križne bazilike s kvadratnim brodom u Solinskoj gradini.¹²⁴ Trobrodne bazilike u razdoblju nakon provale Gota na ovom području su još bazilika na Manastirinama u Saloni, bazilika u selu Kapljuča kod Solina, bazilika u Duklji, potom bazilike sv. Krševan, sv. Šimun i sv. Gospa Velja u Zadru.¹²⁵

Najbolje sačuvana starokršćanska bazilika na području Hrvatske nalazi se u Poreču, a izgrađena je u prvoj polovini VI vijeka. Nosi naziv po biskupu Eufraziju čijom je inicijativom i nastala. (Tab. III, sl.5) Bazilika je izdužena i ima apsidu na istoku koja je vani poligonalna, kao i po jednu upisanu na sporednim stranama. Zbog toga Vicko Kapitanović ističe da

---

¹¹⁹ Truhelka, *Kršćanska arheologija*, 107.

¹²⁰ Kapitanović, *Kršćanska arheologija*, 157.

¹²¹ Truhelka, *Starokršćanska arheologija*, 143-144.

¹²² Isto, 149-150.

¹²³ Kapitanović, *Kršćanska arheologija*, 159.

¹²⁴ Isto, 160-161.

¹²⁵ Truhelka, *Starokršćanska arheologija*, 137-141

bazilika u Poreču predstavlja jedan od najstarijih uzoraka troapsidalnog crkvenog graditeljstva u zapadnoj i srednjoj Evropi.¹²⁶ Na području istočne jadranske obale građene su i brojne krstionice koje su najčešće u obliku osmerougla. U Istri su građene u dužnoj osi nasuprot glavnog ulaza u baziliku, dok su u Dalmaciji smještene sa sjeverne strane bazilike. Izdvajaju se predefrazijevska u Poreču, kružna krstionica u Puli, šesterougaona u Zadru, te dvije u Saloni. U manjim mjestima građene su poput bazilikalne dvorane kao u Srimi kod Šibenika i Zmijavcima kod Imotskog.¹²⁷

Pored Salone, značajno uporište rimske provincije Dalmacije bila je Naron. Tokom VI vijeka u Naroni egzistira organizovana biskupija, te tri bazilike od kojih se istražene bazilike na lokalitetu crkve sv. Vida, te ona na lokalitetu Erešove bare. Prva je građena početkom V vijeka, te obnovljena za vrijeme Justinijana u prvoj polovini VI vijeka. Radi se o jednobrodnom zdanju sa polukružnom apsidom, narteksom, te propratnim prostorijama koje se protežu na sjeveru i jugu. Crkva na lokalitetu Erešove bare datira se u kraj VI i početak VII vijeka, a također se odlikuje jednostavnim tlocrtom. Bila je jednobrodna, sa narteksom i upisanom apsidom koja izvana ima kubusni oblik. Pretpostavlja se da je ovakav jednostavan crkveni arhitektonski stil u Naroni uticao na objekte nastale u unutrašnjosti provincije Dalmacije i na južnodalmatinskim otocima.¹²⁸

Kada je riječ o istočnom dijelu Ilirika, najznačajnijim gradom smatra se Sirmium koji je pripadao provinciji *Pannonia Secunda*. Tokom IV vijeka važio je za glavni grad prefekture *Illyricum*. Kršćanstvo se na tlu provincije Panonije znatno proširilo tokom III vijeka djelovanjem trgovaca, radnika i kršćanskih vojnika sa Istoka. Crkvena organizacija se razvila nakon milanskog edikta, a glavne biskupije u provinciji bile su u Cibalama, Sirmiumu, Mursi, i Sisciji u to doba. Krajem IV vijeka Sirmium dobija status metropolije čime predstavlja središte kršćanstva u Panoniji.¹²⁹ Kada je riječ o ranokršćanskoj crkvenoj arhitekturi u Sirmiumu, moguće je izdvojiti gradsku baziliku (*basilica urbana*) posvećenu sv. Dimitriju, izgrađenu tokom prve polovine V vijeka. (Tab. III, sl.6) Riječ je o trobrodnoj bazilici sa transeptom kakva je bila učestala na području istočnog Ilirika, a vezuje se za zapadnjački tip građevina.¹³⁰

U bizantskom gradu Justinijana Prima, lokalitet Caričin Grad kod današnjeg Niša, pronađeno

---

¹²⁶ Kapitanović, *Kršćanska arheologija*, 170.

¹²⁷ Kapitanović, *Kršćanska arheologija*, 153.

¹²⁸ Ante Škegro, "The diocese of Naron (*Ecclesia Naronitana*)", u *Arheološki vestnik 61*, (Ljubljana: Inštitut za arheologijo, 2010), 231-232.

¹²⁹ Mirja Jarak, "Kršćanstvo na tlu Srbije od prvih početaka do dolaska Slavena", u *Diacovensia: teološki prilozi, vol. 27 No 2* (Đakovo: Katolički bogoslovni fakultet u Đakovu Sveučilišta J. J. Strossmayera u Osijeku, 2019), 342.

¹³⁰ Jarak, "Kršćanstvo na tlu Srbije od prvih početaka do dolaska Slavena", 352.

je čitav niz crkava i longitudinalnog i križnog plana. Grad je osnovan od strane cara Justinijana tokom VI vijeka, a u njemu je 535. godine uspostavljena i biskupija. Ovaj grad je najprije i izgrađen da bude crkveno središte, te su ostali elementi unutar istog podređeni toj ulozi.¹³¹ Uprkos različitim uticajima, jedan od karakterističnih elemenata koji se ističe u gradnji crkava jeste troapsidalno svetište katedrale iz prve polovine VI vijeka. Riječ je o istom elementu koji se javlja na Eufrazijevoj bazilici u Poreču, a datiraju se istovremeno. Ovaj element potiče iz Sirije, a prisutan je na bizantskim primjerima iz V i VI vijeka što svjedoči o bizantskim uticajima.¹³²

Period ranokršćanskih bazilika i kasnoantičke umjetnosti općenito i završava negdje sa periodom VI vijeka. Nakon toga dolazi do sve većih društvenih i kulturnih promjena na prostoru Evrope, nastalih kao posljedica seobe naroda, koje će ovaj kontinent kulturološki i historijski uvoditi u period srednjeg vijeka.

4.3 Osnovne odlike starokršćanskih bazilika na tlu BiH

Prema posljednjim podacima vezanim za arheološka istraživanja starokršćanskih bazilika, autori Goran Popović, Edin Veletovac i Amra Šaćić Beća u svom radu o bazilici u mjestu Mramorak kod Kalesije, iznose podatak da se za više od 70 lokaliteta na prostoru Bosne i Hercegovine može reći da posjeduju ostatke ranokršćanske sakralne arhitekture.¹³³ Za dvije trećine od ovih lokaliteta se sa sigurnošću može reći da posjeduju temelje starokršćanskih bazilika na osnovu pronalaska istih, kao i većih artefakata koje ih prate.¹³⁴ Naravno, pri bilo kakvoj analizi ovih objekata treba uzeti u obzir njihovo općenito stanje istraženosti koje nije konačno. Također, većina ovih spomenika je podlegla zubu vremena ili je stradala u brojnim sukobima što je rezultiralo njihovim fragmentiranim ostacima. Stoga se na osnovu ovih fragmentiranih nalaza može dobiti jedna općenita slika o umjetnosti prisutnoj unutar prvih kršćanskih bazilika u BiH, ali ne i konačna.

Analizirajući ostatke bazilika na bosanskohercegovačkom prostoru utvrdilo se da u određenim aspektima odstupaju od načina gradnje u ostalim područjima. To je svakako rezultat adaptacije objekta kako bi odgovarao potrebama domaćeg stanovništva. Ono što se da primjetiti jeste jednostavnost, uglavnom nemarna gradnja, nepravilnost tlocrta, te

---

¹³¹ Kapitanović, *Kršćanska arheologija*, 120.

¹³² Jarak, "Kršćanstvo na tlu Srbije od prvih početaka do dolaska Slavena", 355.

¹³³ Popović, Veletovac, Šaćić – Beća, "Recently discovered basilica from late antiquity and a tombstone stela from Mramorak near Osmaci", 185.

¹³⁴ Isto, 185.

preovladavanje jednobrodnih zdanja u čemu se prepoznaju elementi "barbarskog graditeljstva". (Tab. IV, sl.7) Raščlanjivanje prostora na tri broda prisutno na tri lokacije (Otinovci kod Kupresa, Kumjenovići i Ustikolina kod Foče).¹³⁵ Apsida je orijentisana u pravcu istoka ili barem približno u tom pravcu, što od V vijeka predstavlja pravilo u gradnji crkava na Zapadu.¹³⁶ Na pet lokaliteta konstatovana je tzv. dvojna bazilika (*basilica gemina*) koje se u arhitekturi javljaju krajem IV vijeka. Budući da se dvojne crkve javljaju u specifičnim središtima, od kojih neka dugo vremena historijski predstavljaju biskupska ili crkvena središta, Ivanka Ribarević Nikolić pretpostavlja da pojava dvojnih crkava ukazuje na značajno crkveno uporište u VI vijeku.¹³⁷ Još neke od odlika bazilika na bosanskohercegovačkom prostoru jesu više kvadratični tlocrt, nego pravougaon, tj. veća širina objekta od njegove dužine.¹³⁸ Baptisteriji ili krstionice su se po pravilu u većim bazilikama na Zapadu gradili kao posebni objekti uz sjeverni bok crkve, što je slučaj i sa bazilikom u Saloni.¹³⁹ Na bosanskohercegovačkim primjerima se krstionica susreće na sjevernoj strani bazilike, ali ne kao poseban objekat, već je inkorporirana u istu kao zasebna prostorija sa baptismalnom piscinom.

Poseban aspekt čini dekoracija inventara bazilika koja poprima različite oblike, o čemu će biti riječi. Analizirajući pomenute specifikume ovih starokršćanskih crkava, istraživači uvode termin "bosanske bazilike" pri opisu sakralnih objekata koji su karakteristični za ovo područje.¹⁴⁰ Taj termin se u velikoj mjeri odnosi i na specifičnu kamenu dekoraciju koja se susreće na pojedinim lokalitetima. Istaknuti arheolog Nenad Cambi navodi da se termin "bosanske bazilike" ne može koristiti, budući da ih sličnih ima i izvan tog područja, s najvećom koncentracijom uz rijeku Neretvu.¹⁴¹

Najveći broj starokršćanskih bazilika datira se u period V i VI vijeka, za vrijeme prisustva Istočnih Gota na ovim prostorima (490-535.). Ovo datiranje je pored stilske analize konstatovano arheološkim nalazima različitog karaktera uz objekte. To je period ozakonjena kršćanstva i ekonomske stabilizacije njenih pripadnika koji je omogućio ovaj procvat. Neznatan broj ovih objekata svrstava se u IV vijek.¹⁴² Najveći broj starokršćanskih crkvenih

---

¹³⁵ Veletovac, "Kasnoantičke bazilike u Bosni i Hercegovini", 295.

¹³⁶ Basler, *Kršćanska arheologija*, 77.

¹³⁷ Ivanka Ribarević Nikolić, "Genesis and formation of a complex type of church using early christian churches in Herzegovina as examples", *Radovi XIII međunarodnog kongresa za starokršćansku arheologiju, dio III*, (Split: Arheološki Muzej, 1998), 694.

¹³⁸ Basler, Kasnoantičko doba – političke prilike i društveni odnosi, 352.

¹³⁹ Basler, *Kršćanska arheologija*, 79.

¹⁴⁰ Veletovac, "Kasnoantičke bazilike u Bosni i Hercegovini", 295.

¹⁴¹ Nenad Cambi, "Arhitektura Narone i njezina teritorija u kasnoj antici", u *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru 24, Razdio povijesnih znanosti (11)*, (Zadar: Filozofski fakultet, 1985), 33.

¹⁴² Basler, *Kršćanska arheologija*, 83.

objekata nađen je na prostoru Hercegovine, tačnije uz tok rijeke Neretve, ali i na području srednje i zapadne Bosne, što predstavlja rezultat širenja uticaja iz bližih primorskih krajeva.¹⁴³ Također, najveći broj očuvane kamene plastike vezuje se za bazilike iz navedenih krajeva, a ona predstavlja najbolji pokazatelj umjetničke djelatnosti unutar istih. Ovaj vid prednjači u odnosu na druge koje su rijetko posvjedočene. Skulptura ovog perioda se počinje vezivati za arhitekturu i podlogu od koje postaje neodvojiva. Ono što je karakteristično jeste da se vanjski dio objekta odlikovao skromnošću, dok se unutrašnjost ukrašavala, što se može porediti sa izvornom idejom kršćanina koji teži ka unutrašnjem, duhovnom bogatstvu, a ne onom fizičkom.

Analogije sa bosanskohercegovačkim bazilikama se prvenstveno pronalaze na prostoru Narone i njenih bazilika V i VI vijeka. Riječ je o jednobrodnim građevinama sa naosom i narteksom, te uzdužnim sjevernim i južnim prostorijama. Autorica Branka Migotti opisuje isti ovakav tip bazilika i u zadarskom području, između rijeka Zrmanje i Krke. Ona ovakvu arhitekturu naziva ruralnom arhitekturom zadarskog područja koja uprkos usvajanju raznorodnih elemenata njeguje svoju autohtonost. Zaključuje da se radi o bazilikama koje ne nastaju kao posljedica smišljene crkvene politike iz određenog gradskog središta, nego kao prilagodba potrebama složene agerske liturgije i vjerske prakse općenito. Izgled i prostorni raspored ovih objekata uslovljen je potrebama ruralnih sredina za razvijenom kršćanskom liturgijom koja u jednoj zgradi ujedinjuje euharistijsku, memorijalno-cemeterijalnu, te krstioničko-župnu namjenu. Njihovi tlocrti pokazuju smanjene dužine u odnosu na širine i ne treba ih dovoditi u vezu sa bizantskim centralnim oblicima. Autorica među njima izdvaja bazilike u Zatonu, Privlaci, Mulinama i Ninu – Sv. Marija. Ovakav tip gradnje, također, vezuje za odraze gotske prisutnosti i sirijskih vjernika u sjevernojadranskom gradu, budući da su arijanski Goti u dodiru sa istočnim strujanjima, duhovnim i materijalnim koji se ogledaju na objektima.¹⁴⁴ S tim u vezi mogla bi se napraviti usporedba sa objektima sa bosanskohercegovačkog područja koji se odlikuju jednakim elementima, a vezuju se za period gotske vladavine na ovim prostorima

4.4 Kamena dekoracija i klesarske radionice na tlu provincije Dalmacije

---

¹⁴³ Veletovac, "Kasnoantičke bazilike u Bosni i Hercegovini", 296.

¹⁴⁴ Branka Migotti, "Dalmacija na razmeđu Istoka i Zapada u svjetlu međusobnog odnosa jaderske i salonitanske ranokršćanske crkve", u *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, vol 24-25, No. 1, (Zagreb: Arheološki muzej, 1992), 170.

Umjetnost kasnoantičkog perioda naziva se periodom likovne dekadencije koja se naročito počinje osjećati tokom IV vijeka.¹⁴⁵ Umjetničko stvaralaštvo oduvijek je predstavljalo simbol jednog vremena i prostora. Tako je i u slučaju kasnoantičke umjetnosti koja predstavlja refleksije društvenih i historijskih zbivanja u kojima se sve više odmiče od izvornih klasičnih poimanja života, kulture i izražavanja. Tome svjedoče nalazi stela, sarkofaga i drugih kasnoantičkih spomenika na prostoru današnje BiH.¹⁴⁶ Ono što se u načinu prikazivanju likova, ali i drugih motiva može primjetiti jeste plošnost, jednostavnost, stilizacija, geometrizacija, te rustičnost koja nije samo odlika lokalne umjetnosti, već i vremena. To vrijeme je počelo zaboravljati klasičnu rimsku umjetnost realnih predstava i okreće se njenoj negaciji. Raznovrsnost oblika i ornamenata posljedica je turbulentog perioda i najrazličitijih ljudi koji su nastanjivali i prolazili kroz jedan prostor.¹⁴⁷ Crkvena skulptura V i VI vijeka predstavlja novi procvat kada je riječ o kamenim spomenicima, te izražava utisak da je rađena u većim radionicama, dok proizvodi predstavljaju rezultat poduhvata crkvenih organizacija.

U okviru provincije Dalmacije sigurno je egzistiralo dosta klesarskih radionica koje su njegovale sopstvenu estetiku, pritom poštujući i prihvatajući opšte odlike rane kršćanske umjetnosti. Nesumnjivo je da veće i značajnije radionice treba tražiti u najurbanijim središtima provincija, Saloni i Naroni kada je riječ o Dalmaciji, te Sisciji i Sirmiumu kada je riječ o Panoniji. Iz ovih središta je zasigurno dolazilo mnoštvo kulturnih i umjetničkih uticaja koji su se širili obližnjim prostorom.¹⁴⁸ Autor Veljko Paškvalin smatra da su morale postojati i lokalne radionice smještene u urbanijim sredinama koje se vezuju za municipalna središta. One su prihvatale elemente koji dolaze iz većih krajeva, ali su ujedno i zadovoljavale estetske potrebe stanovništva u unutrašnjosti.¹⁴⁹

Kontinentalni prostor rimske provincije Dalmacije, tj današnje BiH, upijao je kulturne uticaje iz provincijskih centara koji su mahom bili raspoređeni u jadranskom primorju. Iako su se po pitanju starokršćanske umjetnosti i dekoracije ugledali i preuzimali forme viđene na zapadu, u dubini provincije razvili su se i neki novi oblici koji nastaju kao rezultat kulturnih i društvenih zbivanja na lokalnom teritoriju. U tom kontekstu prvo se osjeti dominacija korištenja lokalnog kamena lapora – miljevine (muljike), koji je bio lako obradiv, zbog čega je poređen sa samim

---

¹⁴⁵ Paškvalin, *Kršćanstvo kasne antike u zaleđu Salone i Narone*, 37

¹⁴⁶ Isto, 37.

¹⁴⁷ Đuro Basler, *Arhitektura kasnoantičkog doba u Bosni i Hercegovini*, (Sarajevo: Veselin Masleša, 1972.), 160.

¹⁴⁸ Veljko Paškvalin, "Skulptorske i klesarske radionice u antičkim krajevima u zaleđu Salone i Narone", u *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja, knjiga 29*, (Sarajevo: Centar za balkanološka ispitivanja, 2000.), 177.

¹⁴⁹ Paškvalin, "Skulptorske i klesarske radionice u antičkim krajevima u zaleđu Salone i Narone", 177.

drvetom. Korišten je i u izradi rimskih sepulkralnih spomenika – stela koje su bile reljefno dekorisane.¹⁵⁰ Pojava i upotreba ovog kamena automatski predstavlja različitost u odnosu na ostale prostore, budući da on samom majstoru omogućava da se izrazi na drugačiji način. Dimitrije Sergejevski pokušavao je odgovoriti na pitanje u kojoj su se mjeri estetski i kulturni nazori autohtonog ilirskog stanovništva odrazili na kamenim antičkim spomenicima na tlu BiH. U svojoj analizi on se osvrće na reljefne spomenike koji se datiraju u vremenski period od I do IV vijeka nove ere, uz osvrt na V i VI vijek. On smatra da se autohtoni element više očuvao na prostoru BiH nego u nekim drugim krajevima rimske države što je rezultat manjka većih rimskih centara koji bi vršili jaku ulogu romaniziranja.¹⁵¹ Veljko Paškvalin na osnovu spomeničkog materijala od I do IV vijeka nove ere, ističe nekoliko područja na tlu BiH na kojima je mogla biti živa lokalna skulptorsko-klesarska djelatnost.¹⁵² Samim time moguće je pretpostaviti i izvjestan kontinuitet izrade spomenika među autohtonim stanovništvom u kasnoantičko doba.

O klesarskim radionicama kršćanskih spomenika u rimskoj provinciji Dalmaciji pisao je Jakov Vučić koji u sveobuhvatnom pregledu starokršćanske kamene plastike izdvaja četiri grupe spomenika. One se vezuju za četiri provincijska, a ujedno i četiri važna crkvena središta: Iader (Zadar) Salonu, Naronu i Epidaur (Cavtat). Vučićeva analiza temelji se na obradi očuvanih i redovno ukrašavanih crkvenih elemenata poput prozorskih stupaca, imposta, te oltarnih pluteja, a prostorno grupisanje ovih spomenika podudara se sa prostorom pomenutih crkvenih dijaceza.¹⁵³

Kada je riječ o otkrivenom materijalu na bosanskohercegovačkom prostoru, ono u najvećoj mjeri posjeduje analogije sa prostorom Narone pod čijom je crkvenom jurisdikcijom egzistiralo područje oko rijeke Neretve. Rijeka Neretva vijekovima je prenosnik mediteranskih uticaja u dublje krajeve što je primjetno i u ovom slučaju gdje se veći dio pronađene kamene plastike sa prostora BiH pripisuje naronitanskim radionicama.¹⁵⁴ Prema navodima Vučića, ova skupina bi predstavljala jednu grupu cjelokupnog spomeničkog materijala koji je obrađen na ovom prostoru, dok bi drugu grupu predstavljali spomenici sa šireg prostora Bestoenske biskupije tj, središnje Bosne.¹⁵⁵ Razlike između ove dvije grupe najviše se uočavaju u izboru motiva na oltarnim plutejima i stubovima, dok su u pogledu

---

¹⁵⁰ Truhelka, *Starokršćanska arheologija*, 151-153.

¹⁵¹ Dimitrije Sergejevski, "Iz problematike ilirske umjetnosti", u *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja*, knjiga III, (Beograd: Izdavačka ustanova "Naučno delo", 1965), 120.

¹⁵² Paškvalin, "Skulptorske i klesarske radionice u antičkim krajevima u zaleđu Salone i Narone", 177 – 191.

¹⁵³ Jakov Vučić, "Stonemason workshops in the roman province of Dalmatia during late antiquity", u *Illyrica antiqua*, (Zagreb: Odsjek za arheologiju Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, 2017), 515 - 531.

¹⁵⁴ Cambi, "Arhitektura Narone i njezina teritorija u kasnoj antici", 58.

¹⁵⁵ Vučić, "Stonemason workshops in the roman province of Dalmatia during late antiquity", 521.

imposta poprilično ujednačeni. Spomenici sa južnijeg prostora njeguju motive poput vitica vinove loze, grožđa, akantusa, virovitih rozeta, janjadi, dok se na bestoanskom području susreće više zoomorfnih i antropomorfnih elemenata koji se interpretiraju kao izraziti lokalni element. Osvrćući se na izradbeni aspekt ovog materijala, Vučić smatra da je i jedna i druga grupa spomenika mogla poticati iz iste radionice, a da su razlike isključivo rezultat želja i estetike lokalnih naručioca.¹⁵⁶

Izrazito zanimljive i jedinstvene dekoracije na prostoru središnje Bosne koje obiluju natrpanim kompozicijama sa figuralnim predstavima povezuju se sa "barbarskim elementom" koji se javlja sa dolaskom Gota.¹⁵⁷ Način obrade i prikazivanje figura ipak ima dosta narodnih tradicija koje se vide još u primjerima ilirskih reljefa, zbog čega se kao važan faktor u formiranju dekorativnih kompozicija ističe koegzistencija starosjedioca i Istočnih Gota.¹⁵⁸ U tom kontekstu izdvajaju se još i uticaji sirijskih pridošlica i njihovih umjetničkih tendencija prožetih duhovnim vrijednostima koje donosi kršćanstvo.¹⁵⁹ Veliki faktor u samom načinu izražavanja jednostavno predstavlja tradicija tog vremena koja podražava rustičnost. Veći broj otkrivene starokršćanske kamene plastike pripada krugu naronitanske klesarske radionice čiji se proizvodi datiraju u polovinu VI vijeka. Pri uočavanju njihovih zajedničkih karakteristika, najbolje se izdvajaju elementi prozorskih otvora, te imposti gdje se uočavaju dva načina ukrašavanja. Kod prvog je ukrašena ploha uokvirena jednostavnom urezanom linijom, unutar koje je ukras rađen kombinacijom plitkog urezivanja i dubljeg uklesavanja. Primjeri ovakve vrste dekoracija jesu imposti iz Mokrog, Cima i Potoka kod Mostara, a ukrasi koji dominiraju unutar ove grupe jesu križevi, trokutići, virovite rozete i geometrijski motivi.¹⁶⁰ Kod drugog načina ukrašavanja polje je uokvireno plastičnom trakom koja prati rubove ukrašene plohe, a prisutan je na primjerima iz Lepenice, Cima, Blagaja, Mokrog i Žitomislića. Njihova zajednička karakteristika je gust raspored ukrasa po plohi, a ukrasi variraju od križeva i rozeta do akantusa, palme, lozice i kantarosa.¹⁶¹

Mnoštvo figuralnih kompozicija uz floralne elemente specifikum je prostora središnje Bosne. Među najboljim primjerima ističu se crkve u Zenici, Dabravinama kod Vareša, Lepenici, Malom Mošunju kod Travnika. Osnovne odlike u izvedbi jesu dekorativnost, izrazita stilizacija, simetrija, česta pojava igre svjetla i sjene, bliskost drvorezu. Ova dekorativna

---

¹⁵⁶ Vučić, "Stonemason workshops in the roman province of Dalmatia during late antiquity", 521-523.

¹⁵⁷ Basler, *Arhitektura kasnoantičkog doba u Bosni i Hercegovini*, 156.

¹⁵⁸ Isto, 159.

¹⁵⁹ Paškvalin, *Kršćanstvo kasne antike u zaleđu Salone i Narone*, 37.

¹⁶⁰ Vučić, "Naronitanske radionice ranokršćanske arhitektonske skulpture", 184-186.

¹⁶¹ Isto, 188.

skulptura koja u sebi nosi mnogo originalnog većinski se datira u period V i VI vijeka.¹⁶² Ona je najbolji pokazatelj religijskog duha i moći prvih kršćanskih zajednica koje sve više jačaju. Analizirajući primjere na samom zapadu BiH, moguće je uočiti značajnije uticaje salonitanskih radionica. Ovo je slučaj sa bazilikom u Blagaju na Japri, te Čavkićima kod Bihaća gdje su uočeni jednostavni geometrijski ornamenti u kombinaciji sa križevima kakvi su tipični za primjere iz Salone.¹⁶³ Usljed nedovoljno istraženog i očuvanog reljefnog materijala starokršćanskih bazilika sa prostora istočne Bosne, ovi primjeri izostaju iz analize unutar rada. U kontekstu ranih kršćanskih bazilika na ovom prostoru mogu se izdvojiti dvije bazilike u Skelanima kod Srebrenice, bazilike u Kumjenovićima i Ustikolini kod Foče¹⁶⁴ i bazilika u Osmacima kod Kalesije.¹⁶⁵ Daljnja istraživanja i otkrića ranokršćanskog skulpturalnog materijala na istoku BiH upotpunila bi sliku o kulturnim i umjetničkim uticajima koji su se odražavali na njenom tlu u to doba.

---

¹⁶² Sergejevski, "Iz problematike ilirske umjetnosti", 138.

¹⁶³ Vučić, "Stonemason workshops in the roman province of Dalmatia during late antiquity", 521.

¹⁶⁴ Veletovac, "Kasnoantičke bazilike u Bosni i Hercegovini", 285-286.

¹⁶⁵ Popović, Veletovac, Amra Šaćić Beća, "Recently discovered basilica from late antiquity and a tombstone stela from Mramorak near Osmaci", 184-202.

5. ANALIZA RELJEFA STAROKRŠĆANSKIH BAZILIKA NA PODRUČJU HERCEGOVINE

5.1 Mogorjelo – Čapljina

Iznad porušene antičke vile u Mogorjelu kod Čapljine, formirao se sakralni kompleks koji se sastojao od dvije kasnoantičke bazilike, smještene u jugozapadnom uglu prvobitne rimske vile. Budući da se bazilike odlikuju jednakim planom i dimenzijama, te da su postavljene paralelno jedna u odnosu na drugu, Đuro Basler ih u literaturi tretira kao *basilicae geminae* (dvojne bazilike) koje su nastale u isto vrijeme.¹⁶⁶ (Tab.V, sl. 8) Ostaci bazilika otkopani su prilikom sistematskog istraživanja kasnoantičke vile u Mogorjelu. Istraživanja su vođena od strane Karla Patscha, u periodu od 1899. do 1903. godine, prilikom čega su bazilike otkopane, ali kako Basler navodi i poprilično uništene.¹⁶⁷ Budući da nisu bile prioritet Patschevih tadašnjih istraživanja, na njihov materijal i interpretaciju se nije obraćalo mnogo pažnje do 50-ih godina prošlog vijeka kada reviziju istih vrši Đuro Basler. On čak navodi da bi se ubikacija i postojanje ovih bazilika na lokalitetu teško mogla uočiti da nije sačuvan generalni plan nalazišta na kojem su one bile ucrtane.¹⁶⁸

Naziv lokaliteta Mogorjelo, na kojem se kompleks nalazi, vezuje se za kult sv. Hermagora (Mogora) iz Akvileje. Sam naziv lokaliteta otkriva da se radi o crkvama posvećenim ovom svecu¹⁶⁹, kao i o kršćanskom uticaju koji je očigledno dolazio iz pravca Akvileje. Za sv. Mogora se navodi da je mučen za vrijeme Dioklecijanovih i Maksimijanovih progona kršćana krajem III ili početkom IV vijeka.¹⁷⁰ Uticaj njegovog kulta na istočnoj jadranskoj obali ogleda se još i u nazivu lokaliteta Samager kod Pule, gdje se nalazila trobrodna bazilika posvećena istom.¹⁷¹

Kao što je navedeno, bazilike u Mogorjelu bile su podignute paralelno jedna uz drugu, a apsidom orijentisane prema istoku. Oba objekta odlikuju se uobičajenim planom starokršćanskih bazilika u BiH. Njihov plan podrazumijeva pravougaoni naos kojem se pristupa iz narteksa, te polukružnu apsidu koju prate grobnice. Bazilika koje se nalazi sa

---

¹⁶⁶ Basler, *Arhitektura kasnoantičkog doba u Bosni i Hercegovini*, 97.

¹⁶⁷ Basler, "Bazilike na Mogorjelu", 45.

¹⁶⁸ Isto, 45.

¹⁶⁹ Kapitanović, *Kršćanska arheologija*, 179.

¹⁷⁰ Isto, 136.

¹⁷¹ Isto, 171.

sjeverne strane, raščlanjena je na nekoliko prostorića među kojima se nalazila krstionica i portik, te je time bila nešto šira od južnije bazilike vrlo jednostavnog karaktera.¹⁷² Sveukupna dužina bazilika iznosi 21, 40 m. Širina sjeverne građevine iznosi oko 14 m, dok južne 10, 40 m.¹⁷³ Osim činjenice da se radi o dva objekta, koncepcija crkvenog objekta jednaka je starokršćanskoj bazilici u Naroni što govori o povezanosti ovih područja.¹⁷⁴

Arhitektonski ostaci sa Mogorjela ne obiluju skulpturalnom plastikom što je svakako rezultat nedovoljne očuvanosti lokaliteta. Također, Basler navodi da su arhitektonski elementi bili razneseni po čitavom lokalitetu, te su na osnovu svojih stilskih karakteristika bili pripisani starokršćanskim bazilikama.¹⁷⁵ Ipak, među fragmentiranim materijalom moguće je izdvojiti nekoliko značajnih artefakata koji svjedoče o ukrasima unutar bazilika. Što se hercegovačkog područja tiče, ono je kulturološki, pa i u crkvenom smislu, bilo pod uticajem antičke Narone. Ovaj slučaj odnosi se i na Mogorjelo. Poveznice se očituju u tlocrtu i materijalu crkvenih građevina uz Neretvu koji je sličan spomeničkoj građi pronađenoj na prostoru Narone (Vid kod Metkovića), te potvrđuju ulogu ovog mjesta kao važnog kasnoantičkog središta iz kojeg se šire arhitektonske ideje.¹⁷⁶ Stoga Jakov Vučić izdvaja naronitansku skupinu arhitektonske skulpture u koju se može ubrojati i materijal iz hercegovačkih bazilika poput Cima, Mokrog, Potoka, Žitomislića i sl.¹⁷⁷

Među najboljim primjerima ostataka kamenog namještaja izdvaja se nadvratnik jedne od bazilika, moguće sjeverne. (Tab.V, sl.9) Na frontalnom dijelu ovog arhitektonskog elementa vodoravno teče prizor vitice sa lišćem i grozdovima. Prizor je urađen u reljefu, a vegetabilni motiv koji se prostire popunjava prikaz ptice sa lijeve strane koja kljuca grozd.¹⁷⁸ Prikaz odlikuje stilizacija i jednostavnost u obradi koja je karakteristična za starokršćansku umjetnost ovih prostora. Sam ikonografski motiv na nadvratniku je u potpunosti tipičan za ranu kršćansku umjetnost koja obiluje simbolizmom proizašlim iz potrebe za ekspresijom u doba skrivanja. U njemu se svakako može prepoznati antički uticaj sa brojnih sepulkralnih, religijskih i profanih spomenika. U tokovima rijeke Neretve motiv vinove loze je češći nego u unutrašnjosti, što predstavlja odraz bliskosti mediteranskoj klimi i kulturi. Vinova loza je jedan od najstarijih motiva koji se proteže kroz kulture i civilizacije, a prošao je kroz svoju fazu kristijanizacije. Motiv ptice koja kljuca grozd, kao i vitice, u ovom kontekstu

¹⁷² Basler, *Arhitektura kasnoantičkog doba u Bosni i Hercegovini*, 99.

¹⁷³ Basler, "Bazilike na Mogorjelu", 46.

¹⁷⁴ Cambi, "Arhitektura Narone i njezina teritorija u kasnoj antici", 36.

¹⁷⁵ Basler, "Bazilike na Mogorjelu", 45.

¹⁷⁶ Cambi, "Arhitektura Narone i njezina teritorija u kasnoj antici", 33.

¹⁷⁷ Jakov Vučić, "Naronitanske radionice starokršćanske arhitektonske skulpture", u *Diadora: Glasilo Arheološkog Muzeja u Zadru*, (Zadar: Arheološki Muzej, 2003), 183.

¹⁷⁸ Basler, "Bazilike na Mogorjelu", 53.

simboliziraju jedan od svetih sakramenata kršćanstva, tj. euharistiju. Grozd je u kršćanskoj ikonografiji simbol euharistijskog vina, a samim time i krvi Kristove¹⁷⁹, dok ptica simbolizira "krilato biće", odnosno dušu.¹⁸⁰ Stoga se cjelokupni motiv na pomenutom nadvratniku može interpretirati kao čin euharistije u kojem se duša vjernika kršćanina napaja vjerom Kristovom. Isti motiv se često nalazi u starokršćanskim bazilikama, a po pitanju onih na bosanskohercegovačkom prostoru, analogije se mogu naći sa materijalom bazilike u Potocima kod Mostara. Nije poznato na kojem se mjestu tačno nalazio nadvratnik u svom izvornom obliku, a Basler pretpostavlja da je krasio ulaz u naos sjeverne bazilike koja je nešto veća i raščlanjenija.¹⁸¹

Među ostale nalaze ubrajaju se fragmenti imposta, od kojih naročito jedan sa tankim urezanim ornamentima sa obje kose strane. Sa jedne strane urezane su isprepletene vitice koje se interpretiraju kao stilizovan monogram alfa i omega.¹⁸² Dakle, riječ je o početnom i završnom slovu grčkog alfabeta koja simbolički ističu Kristovu veličinu i značaj, te poručuje da je Krist "alfa i omega", početak i kraj svega.¹⁸³ Na suprotnoj strani prikazan je krug unutar kojeg se nalaze dvije ravne crtice i tri polumjesečasta motiva.¹⁸⁴ U literaturi se ne spominje adekvatna interpretacija istog, ali je vrlo moguće da se i ovdje radilo o nekoj pojednostavljenoj varijanti Kristovog monograma kakve izdvaja Vicko Kapitanović.¹⁸⁵

Kada je riječ o potpornim elementima, pronađena su još dva četvrtasta stupa od krečnjaka koja su sa bočnih strana gornjeg i donjeg dijela ukrašena profilacijom.¹⁸⁶ Od ostalog dekorisanog namještaja sa Mogorjela mogla bi se izdvojiti još jedna ploča pravougaonog oblika. Ploča je rađena od muljike, a sa njene prednje strane nalazi se prazno polje uokvireno profilacijom i cik-cak linijom. Površine sa strane obrađene su sa *ferrum dentatum*.¹⁸⁷ Uz ovu ploču vezuje se i objekt trapezalnog presjeka, na prednjoj strani polustup. Basler iznosi mogućnost da su ova dva elementa ostaci ograde krstionice koja se nalazila unutar sjeverne bazilike. Rekonstrukcija ograde koja je urađena na osnovu ova dva elementa ukazuju na

---

¹⁷⁹ James Hall, *Rječnik tema i simbola u umjetnosti*, (Zagreb: Školska knjiga, 1998), 104.

¹⁸⁰ Anđelko Badurina, *Leksikon ikonografije, liturgike i simbolike zapadnog kršćanstva*, (Zagreb: Sveučilišna naklada Liber, 1979), 495.

¹⁸¹ Basler, "Bazilike na Mogorjelu", 53.

¹⁸² Isto, 54.

¹⁸³ Radovan Ivančević, Uvod u ikonologiju, u *Leksikon ikonografije, liturgike i simbolike zapadnog kršćanstva*, (Zagreb: Sveučilišna naklada Liber, 1979), 54.

¹⁸⁴ Basler, "Bazilike na Mogorjelu", 54.

¹⁸⁵ Kapitanović, *Kršćanska arheologija*, 95-96.

¹⁸⁶ Basler, "Bazilike na Mogorjelu", 54.

¹⁸⁷ Željezna alatka zvana zubača, korištena u graditeljskoj djelatnosti za dotjerivanje površine kamena. (Basler, *Arhitektura kasnoantičkog doba u Bosni i Hercegovini*, 31)

oktogonalan oblik, dok je sama piscina bila krstolikog oblika.¹⁸⁸ Budući da nisu pronađeni ostaci oltarne pregrade, koja u mnogim starokršćanskim bazilikama predstavlja element na kojem se uveliko odražava likovno umjeće, Basler pretpostavlja da je možda rađena od drveta.¹⁸⁹ Đuro Basler¹⁹⁰, kao i Vicko Kapitanović¹⁹¹ na osnovu pojedinih arhitektonskih elemenata, kao i društvenih faktora datiraju bazilike sa Mogorjela u kraj V vijeka.

5.2 Cim – Mostar

Bazilika u Cimu kod Mostara predstavlja jednu od nekoliko bazilika koje broji ovo područje, izuzetno bogato antičkim materijalom. Ona se svojom osnovom i značajnom arhitektonskom plastikom sigurno ubraja među ljepše primjere starokršćanskih bazilika na bosanskohercegovačkom prostoru. Odlikuje se trikonhalnom apsidom, u obliku lista djeteline, koja se još susreće kod bazilike u Čavkićima kod Bihaća.¹⁹² (Tab.VI, sl. 10) I u kontekstu formiranja ove bazilike ističu se značajni uticaji iz naronitanskog područja, a Nenad Cambi navodi da se crkve trikonhalnog tlocrta šire u Dalmaciji tokom VI vijeka, vjerovatno pod uticajem Istoka.¹⁹³ Oblik trolista u kontekstu formiranja apsidalnog prostora je pored utilitarnog i estetskog karaktera vjerovatno imao i onaj simbolički, budući da se motiv trolista u kršćanskoj simbolici vezuje za Sveto Trojstvo. Plan ove bazilike posjeduje i ostale uobičajene prostorije poput nartekse, jednobrodnog naosa, prezbiterija, ali i dodatnih prostorija poput baptisterija, čime je cjelokupan objekat dodatno raščlanjen. Nedaleko od bazilike otkrivena je i troapsidalna memorija što je u cjelini činilo jedan sakralni kompleks.¹⁹⁴ Njena ukupna dužina iznosi 24,80 m, a širina 15 m.¹⁹⁵ Bogati nalazi među koje se ubrajaju fragmenti ukrašenog kamenog namještaja, nalazi sepulkralnog i sakralnog karaktera, dodatno svjedoče da se radilo o jednom značajnom kršćanskom uporištu. Bazilika je istraživana u periodu od 1966. do 1968. godine od strane Muzeja Hercegovine, a opisao ju je Tomislav Anđelić.¹⁹⁶

Mnoštvo fragmenata dekorisanog kamenog namještaja nađeno je na prostoru između bazilike i memorije, a naročito same memorije. Navodi se da su isti bili prikupljeni i namjenski

---

¹⁸⁸ Basler, *Arhitektura kasnoantičkog doba u Bosni i Hercegovini*, 100.

¹⁸⁹ Basler, *Arhitektura kasnoantičkog doba u Bosni i Hercegovini*, 98.

¹⁹⁰ Isto, 100.

¹⁹¹ Kapitanović, *Kršćanska arheologija*, 179.

¹⁹² Basler, *Kršćanska arheologija*, 85

¹⁹³ Cambi, "Arhitektura Narone i njezina teritorija u kasnoj antici", 45

¹⁹⁴ Kapitanović, *Kršćanska arheologija*, 179.

¹⁹⁵ Anđelić, "Kasnoantička bazilika u Cimu kod Mostara", 185.

¹⁹⁶ Isto, 180.

ostavljeni na određenom prostoru, zbog čega Đuro Basler zaključuje da je postojala namjera da se crkva popravi.¹⁹⁷ Nedostatak u tome jeste što su time kameni fragmenti vjerovatno izgubili svoj izvorni kontekst zbog čega se ne može napraviti jasna distinkcija između toga šta je pripadalo bazilici, a šta memoriji. U toj skupini fragmenata pronađeni su ostaci oltarne menze među kojima se razlikuju oni rađeni od mramora, te fragmenti rađeni od muljike. I jedni i drugi su pronađeni zbačeni na istom mjestu. Na osnovu razlika u materijalu pretpostavlja se da je unutar bazilike u jednom momentu došlo do promjene menze, ali i ostalog kamenog namještaja, budući da se i na drugim fragmentima sa lokalitetu mogu uvidjeti razlike u stilu i tehnici obrade. Fragmenti menze rađene od mramornog materijala ukazuju na to da je sa gornje strane bila dekorisana profilisanim okvirom, dok su kapiteli stubića na kojima je počivala menza bili ukrašeni lišćem akantusa.¹⁹⁸ U ovom primjeru se mogu vidjeti jasni antički uticaji koji se nastavljaju i u umjetnosti kršćana. Na ostacima drugih kapitela opet je moguće vidjeti plastične ukrase u vidu lišća akantusa, te virovite rozete, u kojima se ogleđa klasična tradicija prožeta naturalizmom.¹⁹⁹ Imposti sa viticama akantusa, palmetama i virovitom rozetom susreću se još u bazilici u Naroni, a bliske analogije nalaze se i u Blagaju, Mokrom, Žitomislićima.²⁰⁰ Način izrade iskazuje elemente koje se vezuju za naronitanske klesarske radionice kod kojih se ukras izvodi u kombinaciji plitkog urezivanja i dubljeg uklesavanja. Također, zajedničko za sve komade jeste i gust raspored ukrasa različitog karaktera.²⁰¹

Na jednom komadu koji se identifikuje kao nadvratnik ili dovratnik može se vidjeti prikaz vinove loze i grožđa, rađen u plitkom reljefu.²⁰² Ovo je još jedan od primjera na kojima se proteže simbolika kršćanske euharistije, vina kao krvi Kristove, koja se i na Mogorjelu odrazila upravo na fragmentu nadvratnika. Motivi vinove loze i grožđa ponavljajuće se na mnogobrojnim manjim fragmentima sa lokaliteta što svjedoči o učestalosti ovog motiva na arhitektonskim elementima i kamenom namještaju. Navedeni kršćanski ikonografski motiv također ima svoje uporište u antičkoj umjetnosti gdje se redovno veže za kult Dionozabahusa.²⁰³ Pored ponavljanja vinove loze i grozdova u pojedinačnoj varijanti, među fragmentima je ustanovljena i varijanta sa pticom koja kljuca grozd kao na Mogorjelu, što u motiv uključuje i element vjernika. Na fragmentima sa reljefom vinove loze Anđelić razlikuje

---

¹⁹⁷ Basler, *Arhitektura kasnoantičkog doba u Bosni i Hercegovini*, 75.

¹⁹⁸ Anđelić, "Kasnoantička bazilika u Cimu kod Mostara", 192.

¹⁹⁹ Isto, 193.

²⁰⁰ Vučić, "Ranokršćanska kamena plastika Narone", 200.

²⁰¹ Vučić, "Naronitanske radionice starokršćanske arhitektonske skulpture", 184.

²⁰² Anđelić, "Kasnoantička bazilika u Cimu kod Mostara", 193.

²⁰³ Pierre Grimal, *The concise dictionary of classical mythology*, (Padstow: T.J. Press Ltd., 1990), 128-129.

tehniku obrade, te navodi da su neki od njih rađeni u dubljem reljefu.²⁰⁴

Unutar prostora memorije pronađena su dva interesantna ulomka od muljike sa reljefnim motivom dva labuda ili pelikana povijenog vrata unazad. Na skici rekonstrukcije ovih fragmenata može se naslutiti da ptice drže nešto u svojim kljunovima. Ptice se nalaze unutar pojedinačnih plastičnih krugova, a pozicionirane su jedna nasuprot druge. Anđelić ocjenjuje tehniku izrade ovih reljefnih motiva kao solidnu.²⁰⁵ Simbolika labuda u kršćanskom kontekstu nije najpoznatija, ali kada je riječ o klasičnom periodu, labud se povezivao sa ljepotom, ljubavi i elegancijom.²⁰⁶ Pelikan nije nepoznat u kršćanskoj ikonografiji, a predstavlja simbol ljubavi prema bližnjem i bogobožnosti. Kršćanski motiv koji uključuje pelikana jeste onaj u kojem ova ptica probija grudi i hrani mladunčad svojom krvlju, što se izjednačava sa Kristovom žrtvom koju čini za svoje sljedbenike na križu.²⁰⁷ Prikaz ptica raznih vrsta ponavlja se na nekoliko fragmenata. Među njih ubraja se impost sa reljefom ptica koje nose nešto u kljunu, uokviren cik-cak ukrasima. Na impostu se vide tragovi zubače (*ferrum dentatum*), a Anđelić ocjenjuje da je ovaj komad dobre izrade.²⁰⁸

Svoje mjesto u zoomorfnom repertoaru kršćanske simbolike u Cimu pronalaze paun i golub koji simbolizira blaženu dušu i Duha Svetoga²⁰⁹. Na jednoj fragmentiranoj reljefnoj ploči moguće je vidjeti tijelo i rep pauna bez glave koji je uokviren jednostavnom trakom.²¹⁰ (Tab.VI, sl. 11) Može se naslutiti da je paun stilizovan i urađen vrlo jednostavno i plošno kao ostatak životinja. Krilo i rep ptice naglašeni su jednostavnim urezima, a njegovo blago saginjanje na desnu stranu naslućuje da je možda bio dio kompozicije u kojoj dva pauna piju vodu iz kantarosa kakva je, stilski potpuno jednaka, sačuvana u Naroni. Primjer iz Narone datiran je u VI vijek.²¹¹ Riječ je o ranokršćanskoj kompoziciji koja se susreće na sarkofazima i kamenom namještaju u kojoj se paun kao rajska ptica napaja sa izvora života u rajskom vrtu.²¹²

Značajni fragmenti kamenog namještaja jesu i oni koji se pripisuju plutejima oltarne pregrade, a sadrže reljefne prikaze janjadi. Ploče su rađene od muljike, a stilizovani motivi janjeta bili su uokvireni pleternim okvirom. Na osnovu fragmenata moguće je rekonstruisati poznatu ikonografsku kompoziciju u kojoj se jaganjci sa lijeve i desne strane pregrade kreću u pravcu

---

²⁰⁴ Anđelić, "Kasnoantička bazilika u Cimu kod Mostara", 194-195.

²⁰⁵ Isto, 194.

²⁰⁶ Hall, *Rječnik tema i simbola u umjetnosti*, 178.

²⁰⁷ Isto, 246.

²⁰⁸ Anđelić, "Kasnoantička bazilika u Cimu kod Mostara", 198.

²⁰⁹ Ivančević, "Uvod u ikonologiju", 59.

²¹⁰ Anđelić, "Kasnoantička bazilika u Cimu kod Mostara", 200.

²¹¹ Vučić, "Ranokršćanska kamena plastika Narone", 201.

²¹² Kapitanović, *Kršćanska arheologija*, 106.

centralnog križa.²¹³ Jaganjci se nalaze unutar arkade sa poluoblíčastim lukovima, a obrađeni su dosta plošno i jednostavno, sa nekoliko ureza koji naglašavaju njihove karakteristike. Dinamika i pokret naglašeni su jednostavnim pozicioniranjem ukoso, dok većeg truda u naglašavanja istog na nogama nema. Janje unutar kršćanske ikonografije zauzima posebno mjesto, te posjeduje nekoliko značenja. Ono najosnovnije jeste da predstavlja Krista i njegovu žrtvu za spasenje čovječanstva, ali se u različitim kontekstima može različito i tumačiti.²¹⁴ Budući da se Isus Krist često interpretira kao "Dobri pastir" koji se brine o svojim vjernicima kao ovčicama, jaganjci se interpretiraju kao Isusovi sljedbenici tj. kršćani. Vrlo često motivi janjeta u određenim kompozicijama mogu značiti konkretnu osobu poput apostola ili drugog svetačkog lika, ali se u ovom kontekstu bliže identifikuju sa samim vjernicima koji kreću put Krista.²¹⁵

Veliki četvrtasti kamen sa predstavom pet riba (delfina) otkriven je kao dovratnik na ulazu u lijevu apsidu bazilike. Nalazio se u obrnutom položaju nego što bi trebalo, te se tretira kao spolija koja je ugrađena nakon izmjena unutar bazilike.²¹⁶ Mnoštvo riba ili delfina u ranokršćanskoj umjetnosti dobija značenje duša ili vjernika kršćana, budući da se Krist smatra "ribarem duša", te predstavlja jedan od starijih kršćanskih motiva. Međutim, Ivančević navodi da motiv više riba u kasnoantičkom kontekstu može biti samo *genre* motiv bez većeg značenja, te je tipičan za kasnoantički naturalizam IV vijeka prisutan još iz Akvileje.²¹⁷ U svakom slučaju, motivi riba se datiraju u najranije kršćanske prikaze, a budući da je kamen nađen u kontekstu spolije, on se datira u stariju garnituru namještaja iz bazilike.

Pored brojnih zoomorfnih motiva, Anđelić nabroja i još nekoliko fragmenata sa plastičnim vegetabilnim ornamentima poput palmeta, rozeta i lišća akantusa koji odaju antičku tradiciju. Tu su i ulomci na kojima je moguće prepoznati slova latinskog alfabeta, kao i motivi uklesanih križeva kakvi se susreću u bazilikama u Potocima i Mokrom kod Mostara, ali i bazilici u Naroni odakle stižu uticaji.²¹⁸ Također, fragmenti stubova odaju da su rađeni na tokarskom kolu što je slučaj sa stubovima iz bazilike u Klobuku, Livnu, Brezi, Travniku, Čipuljiću itd. Polustubići raznih dimenzija koji su pripadali oltarnom namještaju bili su

---

²¹³ Anđelić, "Kasnoantička bazilika u Cimu kod Mostara", 198.

²¹⁴ Hall, *Rječnik tema i simbola u umjetnosti*, 131.

²¹⁵ Motiv janjeta u kršćanskoj ikonografiji, prije svega, predstavlja sliku samog Krista i njegove žrtve, naročito ako mu se doda aureola sa upisanim križem oko glave. Međutim, kada se janje kao Krist nađe između druga dva janjeta, onda ova potonja predstavljaju sv. Petra i Pavla. Krist sa po šest jaganjaca s jedne i druge strane predstavlja Krista i dvanaest apostola. (Ivančević, "Uvod u ikonologiju", 55-56.)

²¹⁶ Anđelić, "Kasnoantička bazilika u Cimu kod Mostara", 211.

²¹⁷ Ivančević, "Uvod u ikonologiju", 56-57.

²¹⁸ Jakov Vučić, "Ranokršćanska kamena plastika Narone", u Izdanja Hrvatskog arheološkog društva, 22, (Zagreb: Hrvatsko arheološko društvo, 2003), 199.

tordirani.²¹⁹

U konačnici, analizirajući materijal i izgled bazilike u Cimu kod Mostara, Tomislav Anđelić izdvaja dvije faze u graditeljskom i umjetničkom stvaralaštvu na ovom lokalitetu. Prvobitne razlike ogledaju se u načinu gradnje ovog objekta za koju Anđelić navodi da je poprilično solidna i pravilna, uz upotrebu građevinskih instrumenata. Sam oblik trikonhalne građevine i memorije nije tipičan za bosanskohercegovački prostor, već se veže za današnju Dalmaciju i uticaje Salone i Narone, te se na osnovu analogija može vremenski smjestiti u period VI vijeka.²²⁰ Ipak pojedini elementi se intepretiraju kao lokalni poput smještanje krstionice na sjevernu stranu bazilike koja je nešto nemarnije građena. Stoga se nameće zaključak da je u nekom momentu prvobitna bazilika sa jakim klasičnim tradicijama bila razorena zbog čega je obnovljena u novom duhu na starim temeljima.²²¹ Izvjesne razlike primjetne su i u fragmentima kamenog namještaja sa bazilike koji variraju u materijalu i tehnici, što je rezultat izmjena unutar bazilike. Namještaj iz starijeg perioda bio je rađen od sivkastog mramora i izražavao je uticaje bliže klasičnoj umjetnosti, dok se kod novijeg namještaja vidi upotreba muljike kao i rustičnija obrada. Najbolji primjeri za usporedbu jesu ostaci oltarne menze koji su bili zbačeni na istom prostoru, rađeni od mramora i muljike. Stariji materijal nađen je u znatno manjem broju. Basler navodi da se na starijem namještaju mogu primjetiti realističniji prikazi akantusa i vinove loze, rani kršćanski motivi ribe, dominacija naturalizma u ornamentici, kao i upotreba svrdla, što takve fragmente datira u IV ili prvu polovinu V vijeka.²²² Ovi elementi su približniji klasičnim tradicijama i izražavanju koje je dominantno na obalama Jadrana.

Namještaj iz mlađeg perioda rađen je od lokalnog mekog kamena, a nosi ornamentiku sličnu klasičnoj dekoraciji koja se podvrgava jakoj stilizaciji.²²³ Fragmenti koji pripadaju ovoj fazi jesu fragmenti pluteja sa motivom janjadi, te reljefi na impostima u vidu ptica i rozeta, ukrašenih cik-cak linijom kakva se susreće na impostu u Mokrom. Među različitim fragmentima prepoznaju se motivi stilizovanih rozeta, palmeta, akantusa čije je oblik i izrada sličan primjerima u okolini.²²⁴ Period nastajanja mlađeg materijala datira se u vrijeme istočnogotske vladavine u ovim krajevima. (kraj V i prva polovina VI vijeka).²²⁵ Vučić na osnovu stilskih analogija mlađeg materijala isti pripisuje radu naronitanskih radionica, te ga

---

²¹⁹ Anđelić, "Kasnoantička bazilika u Cimu kod Mostara", 196-197.

²²⁰ Isto, 209.

²²¹ Isto, 209-211.

²²² Basler, *Kršćanska arheologija*, 85.

²²³ Anđelić, "Kasnoantička bazilika u Cimu kod Mostara", 216.

²²⁴ Isto, 218-219.

²²⁵ Basler, *Kršćanska arheologija*, 85.

datira u period VI vijeka.²²⁶

5.3 Mokro – Mostar

Starokršćanska bazilika u selu Mokro kod Mostara posjeduje gotovo kvadratni tlocrt, što se smatra lokalnom karakteristikom bazilika ove vrste na tlu BiH. Istraživana je 1958. godine na čelu sa Markom Vegom i Dimitrijem Sergejevskim, a izradu njenog plana izvršio je Đuro Basler.²²⁷ Basler ju na osnovu plana naziva tipičnim predstavnikom bazilika na bosanskohercegovačkom prostoru. Prostorije koje čine baziliku jesu narteks, jednobrodni naos sa polukružnom apsidom, krstionica smještena na sjevernoj strani, te prostorija smještena sa južne strane. Širina bazilike bila je veća nego dužina, a sam prostor za vjernike nije bio veliki. Širina objekta iznosila je 22,80 m, a dužina 18,20 m.²²⁸ Baptisterij i južna prostorija prostirale su se duž naosa, a prethodni je imao kružnu piscinu i polukružnu apsidu koja je bila upisana.²²⁹

Sudeći po tehnicima izrade, ali i stilskom diverzitetu unutar bazilike, smatra se da je ista egzistirala jedan duži period koji je mogao trajati i do X vijeka.²³⁰ Zapažene su tri faze u gradnji bazilike: najstarija se identifikuje kao kasnoantički način, pravilno od kvadera, potom se na sjevernoj strani bazilike primjeti nemarnija tehnika sa kvaderima, te u konačnici sjeverni zid sa nemarnim slaganjem amornog kamenja koji se pripisuje posljednjoj fazi.²³¹ Pretpostavlja se da je u jednom periodu bazilika bila razrušena i ubrzo obnovljena, a potom i dograđena. Pozicioniranje baptisterija na sjevernu stranu koja je nemarnije obnovljena, te upotreba kružne piscine, jesu još neke od odlika u gradnji "bosanskih bazilika".²³² Zbog ovih aspekata lokalnog karaktera, Sergejevski predlaže dataciju njene prvobitne izgradnje u V vijek.²³³

Na samom lokalitetu bazilike nije nađeno mnoštvo dekorisanih kamenih fragmenata, ali se većinski dio ubicirao izvan lokaliteta. Stanovništvo je dobar dio kamenog građevinskog materijala uzimalo iz ruševine, te koristilo za gradnju svojih kuća, što je ove ostatke lišilo njihovog originalnog konteksta.²³⁴ Još jedan nedostatak pri analizi plastike unutar bazilike u

---

²²⁶ Vučić, "Naronitanske radionice starokršćanske arhitektonske skulpture", 193.

²²⁷ Sergejevski, "Bazilika u Mokrom", 212.

²²⁸ Isto, 212.

²²⁹ Veletovac, "Kasnoantičke bazilike u Bosni i Hercegovini", 291.

²³⁰ Basler, *Kršćanska arheologija*, 93.

²³¹ Basler, *Arhitektura kasnoantičkog doba u Bosni i Hercegovini*, 101.

²³² Anđelić, "Kasnoantička bazilika u Cimu kod Mostara" 210.

²³³ Sergejevski, "Bazilika u Mokrom", 225.

²³⁴ Isto, 211.

Mokrom jeste i izuzetna fragmentiranost materijala iz kojeg se čitaju osnovni podaci o njenom umjetničkom stvaralaštvu. Ono što Sergejevski primjećuje analizirajući materijal jeste da se mogu uočiti izvjesne razlike u stilu i obradi namještaja u Mokrom.²³⁵ Isto tako navodi jak uticaj lokalnog karaktera koji je odredio način na koji su se određeni antički motivi odrazili u dekoraciji.

Među brojnim fragmentima moguće je prepoznati odlomke pluteja koji su dosta mali i potiču sa ruba ploče, što je onemogućilo njihovu detaljniju rekonstrukciju. Ono što se na pluteju da primijetiti jeste plastični okvir sa ornamentom virovite rozete. (Tab. VII, sl. 12) On se ponavlja i na nekoliko ulomaka imposta. Ovaj motiv je orijentalnog porijekla, a potiče iz Sirije odakle se s kršćanstvom raširio po zapadu. Do unutrašnjosti provincije Dalmacije stiže preko primorskih uticaja.²³⁶ Pojava ornamenta datira se još u IV vijek p.n.e, a njegova popularnost u rimsko doba posvjedočena je duž Sredozemlja. Originalni motiv doživio je transformacije, te se na bosanskohercegovačkim primjerima javlja u poprilično stilizovanoj verziji. U svojoj osnovi sastoji se od stilizovane lozice akantusa čiji se polulistovi savijaju na vanjsku stranu. Od IV vijeka nove ere listovi akantusa počinju poprimiti kružne forme sa malim cvjetićem u sredini, a kasnije bivaju sve više stilizovani.²³⁷ Njihov posljednji izdanak prisutan je na većini ovdašnjih lokaliteta, te nalikuje jednostavnim uvrnutim rozetama koje su povezane u nizu, zbog čega na kraju i dobija takav naziv. Na primjeru iz Mokrog motiv je već stilizovan, a isti će se ponavljati u bazilikama u Cimu, Potocima i Žitomislićima kod Mostara, te bazamentu u Šuici kod Tomislavgrada. Jako lijep primjer virovite rozete na bazamentu iz Šuice u potpunosti je analogan motivu na impostu iz Tebese u Africi.²³⁸ (Tab. VII, sl.13) Na ulomku iz Mokrog još uvijek je moguće prepoznati vijugavost formi, ali naturalizam u izvedbi polako izostaje.

Ornamentika kapitela je slična klasičnom uzoru, te ih svrstava u korintski red. U ovom segmentu se mogu osjetiti elementi lokalnih varijacija po pitanju manira i načina izrade koji se pojednostavljaju. Sergejevski među ostacima kapitela izdvaja one se plastičnijim i voluminoznijim listovima, te one sa jednostavnim listovima koji se plošno uklapaju sa pozadinom.²³⁹ Pomoću svrdla su na listovima napravljeni ukrasi u vidu rupica, dok je na stilizovanim listovima struktura prikazana jednostavnim urezima. Pronađeni fragmenti imposta očituju dva tipa ovog arhitektonskog elementa, veći i manji. Veći se odlikuje

---

²³⁵ Sergejevski, "Bazilika u Mokrom", 221

²³⁶ Truhelka, Starokršćanska arheologija, 154.

²³⁷ Sergejevski, "Bazilika u Mokrom", 222.

²³⁸ Patsch, "Rimska naseobina kod Šuice", 6-8.

²³⁹ Sergejevski, "Bazilika u Mokrom", 218-220.

ornamentom lozice, dok manji impost na prednjoj strani posjeduje motiv udubljenog križa, izvučenih krakova, koji je uokviren motivom uklesanih trokuta. Na ovom primjeru Sergejevski i Basler prepoznaju uticaj narodne umjetnosti, kao i tehniku kosog reza.²⁴⁰ Međutim, ovaj primjer najbolje koristi za uviđanje analogija sa naronitanskim područjem, budući da su po istom principu ukrašavanja urađeni impost iz gostione "Suton" i prozorski stupac s lokaliteta Popričica na prostoru antičke Narone, datirani u period VI vijeka. Jednaka bordura sa uklesanim trkoutićima prisutna je i na impostu starokršćanske crkve na otoku Sutvara u Pelješkom kanalu.²⁴¹ U istom duhu rađen je i jedan odlomak reljefa sa prikazom stilizovanog grozda između dva trokuta.²⁴²

U potpuno očuvane nalaze ubrajaju se dva četvrtasta stubića koja su vjerovatno služila kao oslonci za menzu. Ovi elementi u svom donjem dijelu imaju prikaz polustupa u profilisanom okviru, dok se u gornjem nalazi jednokraki križ unutar kruga, koji je dat u plastičnim konturama. Stubići se odlikuju jednostavnošću i geometrizacijom, bez natrpavanja ornamentikom. Naime, ove baze su jedini dobro sačuvani elementi navedene bazilike, a njihova datacija je upitna.²⁴³ Na osnovu jakog utiska lokalne dekorativne umjetnosti, ali prvenstveno samog plana bazilike koji se identifikuje kao autohtono bosanski, Sergejevski²⁴⁴, kao i Basler²⁴⁵, pretpostavljaju da je do izgradnje bazilike došlo tokom V vijeka kada se ovi elementi intenzivno susreću. Po pitanju datacije dekoracije unutar iste navodi se kako ona pripada različitim fazama, od kojih se najstarija poklapa sa samom izgradnjom bazilike. Dio koji je analogan produktima naronitanske radionice može se datirati u VI vijek, dok se ostale faze ne mogu najjasnije odrediti.

5.4 Potoci – Mostar

Prilikom rekognosciranja terena u okolini Mostara, te zaštitnih iskopavanja na izvjesnim lokalitetima u selu Potoci krajem 50-ih godina prošlog vijeka, Nada Miletić uz pomoć Đure Baslera u ovom selu obilazi lokalitet Grčine. Tom prilikom otkriva značajne fragmente dekorisanog kamenog namještaja koji se stilski pripisuje starokršćanskoj bazilici.²⁴⁶ Nekoliko fragmenata otkriveno je i ranije od strane Karla Patscha 1902. godine, te

---

²⁴⁰ Sergejevski, "Bazilika u Mokrom", 218-220.

²⁴¹ Vučić, "Naronitanske radionice ranokršćanske arhitektonske skulpture", 185.

²⁴² Basler, *Arhitektura kasnoantičkog doba u Bosni i Hercegovini*, 103.

²⁴³ Sergejevski, "Bazilika u Mokrom", 225

²⁴⁴ Isto, 225.

²⁴⁵ Basler, *Arhitektura kasnoantičkog doba u Bosni i Hercegovini*, 103.

²⁴⁶ Miletić, "Izvještaj o zaštitnom iskopavanju u Potocima kod Mostara", 154.

tom prilikom dopremljeno u Zemaljski Muzej u Sarajevu.²⁴⁷ Kao što je to slučaj sa velikim brojem bazilika, ostaci i ovog starokršćanskog objekta bili su upotrebljavani kao spolije, te bivali pronađeni uzidani u kuće i objekte domaćeg stanovništva.²⁴⁸ Razbacani kameni fragmenti su jedina naznaka postojanja bazilike koja nije iskopana, stoga njen tlocrt ostaje nepoznat. Pokoji cjeloviti i bogato dekorisani kameni fragment namještaja svjedoči da je crkva bila izuzetno dobro opremljena.

Svi pronađeni fragmenti rađeni su od muljike, a svojim stilom i načinom obrade pronalaze dosta analogija sa prethodno opisanim fragmentima iz bazilike u Mokrom. Početkom XX vijeka otkriveni su značajni fragmenti koji se pripisuju oltarnoj pregradi. (Tab.VIII, sl.14) Jedan od njih jeste odlomak pluteja na kojem je moguće vidjeti dekoraciju u vidu vinove loze i ptice koja kljuca grozd. Ova ornamentika krasila je centralno polje pluteja koji je bio uokviren motivom lozice stilizovanog akantusa.²⁴⁹ Sam način izrade, kao i odabir motiva iskazuje poveznice sa ostacima pluteja u bazilici u Mokrom. Reljefna dekoracija u poljima pluteja iskazuje ornamentiku klasičnog porijekla koja u kršćanskom kontekstu dobija simboliku euharistije.²⁵⁰ Nada Miletić motiv ptice sa grozdom prepoznaje kao rijedak u našim krajevima²⁵¹, mada ga je moguće pronaći još u Mogorjelu, Cimu, te Žitomisljima. Motiv lozice akantusa prisutan na borduri pluteja je isti onaj koji se javlja na pluteju u Mokrom, što pokazuje iste stilske i tehničke tendencije unutar ovih bazilika. Sergejevski je dao detaljnu analizu ovog stilskog motiva koji je popularan duž Sredozemlja u IV vijeku, ali se u ovom primjeru opet javlja u jako pojednostavljenoj formi koja iskazuje karakteristike lokalne umjetnosti.²⁵² Iz tog razloga se ovaj motiv lozice akantusa spominje kao motiv virovite rozete, budući da je redukcija uvrnutih listova akantusa dobila formu koja slični rozeti.

Prilikom prvih istraživanja pronađeni su dijelovi bazamenata oltarne pregrade, četvrtastog presjeka, od kojih je jedan imao ostatak stuba što ukazuje na njihovu monolitnost. Prednje strane bazamenata bile su reljefno obrađene, a na osnovu datih fragmenata mogu se prepoznati dvije vrste motiva na istima. Jedan je bio dekorisan vinovom lozom krupnih listova s urezanim nervaturom i grozdom, dok je drugi ukrašen motivom *rotae-syriacae* sa rozetama.²⁵³ Okvir je bio jednostavno profilisan.

Tokom sistematskih istraživanja bazilike pronađeni su i fragmenti kapitela koji se pripisuju

---

²⁴⁷ Karl Patsch, "Rimsko glavno mjesto u Bijelom Polju kod Mostara", u Glasnik Zemaljskog Muzeja XVI, (Sarajevo: Zemaljski muzej, 1904), 33-41.

²⁴⁸ Miletić, "Izvještaj o zaštitnom iskopavanju u Potocima kod Mostara", 154.

²⁴⁹ Basler, *Arhitektura kasnoantičkog doba u Bosni i Hercegovini*, 109.

²⁵⁰ James Hall, *Rječnik tema i simbola u umjetnosti*, (Zagreb: Školska knjiga, 1998), 104.

²⁵¹ Miletić, "Izvještaj o zaštitnom iskopavanju u Potocima kod Mostara", 156.

²⁵² Sergejevski, "Bazilika u Mokrom", 222.

²⁵³ Basler, *Arhitektura kasnoantičkog doba u Bosni i Hercegovini*, 111.

stubovima oltarne pregrade. Rađeni su u korintskom stilu, te se stoga njihova dekoracija sastoji od listova akantusa raspoređenih oko kapitela. Iznad razmeđa listova nalazi se sitni plastični ornament u vidu voluta. Listovi akantusa rađeni su u plošnom reljefu, a Miletić ocjenjuje da se i na ovom primjeru vidi redukovana forma jednog rasprostranjenog klasičnog motiva.²⁵⁴ To je svakako rezultat lokalne interpretacije ovih motiva koji se susreću širom Rimskog Carstva. O dekoraciji i namještaju bazilike u Potocima svjedoči i jedan fragment imposta obrađenog nazubljenog predmeta sa strane. Uske strane imposta ukrašene su motivom udubljenog latinskog križa (*crux capitata*) sa blago izvučenim krakovima, a rađen je tehnikom kosog reza. (Tab. VIII, sl.15) Križ je smješten unutar jednostavnog ucrtanog okvira. Isti takav pronalazi se i u bazilici u Mokrom, samo što mu ovdje nedostaje okvir s udubljenim trokutićima. Sličan je prisutan i u Klobuku, Lepenici, Brezi i Šipragama.²⁵⁵ Budući da materijal iz bazilike u Potocima iskazuje brojne tehničke i stilske odlike koje se tretiraju kao produkti lokalnog shvatanja starokršćanske umjetnosti zapadnih uticaja, prisutne u značajnom broju "bosanskih" bazilika, Nada Miletić ih datira u period V i VI vijeka.²⁵⁶

5.5 Žitomislići – Mostar

Iako se za starokršćanski kompleks u Žitomislićima kod Mostara znalo jedan duži period, prva sistematska istraživanja ovog lokaliteta vršio je Tomislav Anđelić u saradnji s Pavaom Anđelićem. Ovaj poduhvat vršen je početkom 70-ih godina prošlog vijeka.²⁵⁷ Tomislav Anđelić navodi da je starokršćanska bazilika u Žitomislićima školski primjer tzv. dvojne bazilike (*basilica gemina*) koja nema direktnih analogija.²⁵⁸ Dakle, čine ju dvije bazilike, sjeverna i južna, uz nekoliko sporednih prostorija i veliko ograđeno dvorište. Ukupna dužina dvojne bazilike iznosi 17 m, dok je njena širina nešto veća i iznosi 25,57 m.²⁵⁹ Tlocrt sjeverne bazilike dosta je nalikovao bazilici u Mokrom. Njena osnova je gotovo kvadratična, a čitav unutrašnji prostor čine naos sa polukružnom apsidom, baptisterij koji se proteže duž sjeverne strane naosa, te narteks koji obuhvata i naos i baptisterij.²⁶⁰ Baptisterij je imao kružnu piscinu i jednu manju isturenu apsidu na istočnoj strani. Kako Basler navodi, u njega se sjeverno ulazilo iz prostorije zvane katekumenej kroz četvrtasti apoditerij u kojem je vršena

²⁵⁴ Miletić, "Izveštaj o zaštitnom iskopavanju u Potocima kod Mostara", 156.

²⁵⁵ Isto, 156.

²⁵⁶ Isto, 156.

²⁵⁷ Anđelić, "Kasnoantička dvojna bazilika (*basilica geminata*) u Žitomislićima kod Mostara", 294.

²⁵⁸ Isto, 294.

²⁵⁹ Isto, 296.

²⁶⁰ Basler, *Arhitektura kasnoantičkog doba u Bosni i Hercegovini*, 134.

priprema kandidata za čin krštenja.²⁶¹ Sjeverna bazilika bila je povezana sa južnom putem protezisa i đakonikona, dok je južna bazilika imala svoje zasebne prostorije na jugu.²⁶² Ona je nešto manjih dimenzija, a na istoku se završavala apsidom koja na tlocrtu gotovo da ima potkovičast izgled. Basler smatra da je ova bazilika služila kao episkopij, tj rezidencija biskupa što bi prema ovoj tvrdnji značilo da su Žitomislíci centar jedne od ranih kršćanskih dijaceza na tlu BiH i to Sarsenterske.²⁶³ Međutim, Anđelić ovu hipotezu u svom radu ne iznosi, a Kapitanović smatra da veličina kompleksa u Žitomislícima nije dovoljan argument za takvu tvrdnju.²⁶⁴ Ante Škegro također negira ovu tvrdnju, te za centar Sarsenterske biskupije predlaže područje Stoca.²⁶⁵

Petnaestak metara sjeverno od bazilike nalazio se još jedan objekat koji se identifikuje kao stambeni što je sa bazilikama činilo jednu cjelinu. Budući da se na lokalitetu Žitomislíci nalazio jedan kompleks kojeg čine sakralni i profani objekti, kao i da je lokalitet u kasnoantičko doba bio izolovan, Anđelić zaključuje da se ovdje radilo o jednoj samostanskoj instituciji. Obliznja kuća služila je za boravak samostanskog osoblja koji je svoje obrede obavljalo u bazilikama. Iz tog razloga je jedna bazilika mogla biti rezervisana za molitvu svih vjernika, dok je druga, manja, za privatne obrede klera. Anđelić iznosi mogućnost da je takav samostanski kompleks bio prisutan i u Mogorjelu, Mokrom, Turbetu kod Travnika, Zenici i Dabrinama kod Vareša.²⁶⁶ Široki prostor bazilike krasile su adekvatne dekoracije na njenom kamenom namještaju i brojnim arhitektonskim elementima.

Prilikom iskopavanja pronađeno je mnoštvo fragmentisanog materijala koji svjedoče o postojanju kamene plastike unutar bazilike. Većina ovih fragmenata nađena je na prostoru protezisa i đakonikona što Anđelić objašnjava kao posljedicu ranijih preturanja i kopanja vršenih od strane kaluđera kasnijeg manastira u Žitomislícima.²⁶⁷ Ornamentika u Žitomislícima je po pitanju stila poprilično ujednačena na fragmentima i odgovara tipičnom starokršćanskom maniru koji se susreće na drugim bazilikama u okruženju poput one u Cimu, Mokrom i Potocima. Obrada kamena i formiranje plitkog reljefa očituje jake lokalne uticaje. I na ovom lokalitetu mogu se susresti fragmenti koji se pripisuju oltarnoj pregradi poput bazamenata i pluteja. Na jednom odlomku bazamenta moguće je prepoznati vinovu lozu i grozd, dok se na drugom ponovo nailazi na motiv lozice akantusa čiji se listovi povijaju u

²⁶¹ Basler, *Kršćanska arheologija*, 101.

²⁶² Basler, *Arhitektura kasnoantičkog doba u Bosni i Hercegovini*, 134.

²⁶³ Basler, *Kršćanska arheologija*, 101.

²⁶⁴ Kapitanović, *Kršćanska arheologija*, 179.

²⁶⁵ Ivica Puljić i Ante Škegro, "Sarsenterska biskupija", u *Povijesni prilozi/ Historical contributions 30*, (Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2006), 39.

²⁶⁶ Anđelić, "Kasnoantička dvojna bazilika (*basilica geminata*) u Žitomislícima kod Mostara", 310.

²⁶⁷ Isto, 298.

kružnu formu, te nadovezuju jedan na drugi. (Tab. IX, sl.16) Kao i na prethodnim primjerima u Mokrom i Potocima, ornament je jako stilizovan i već odudara od svog izvornog klasičnog oblika, te ga Anđelić naziva motivom virovite rozete.²⁶⁸ Nalazio se u polju izduženog bazamenta, a bio je uokviren jednostavnom profilacijom. Još par fragmenata bazamenta pokazuju drugu vrstu ornamenta na istom. Riječ je o motivu vinove loze koja se kružno povija, te u naizmjeničnim krugovima sadrži motiv grozda i lista.²⁶⁹ Nervatura lista prikazana je u jednostavnim urezima dok su sami ornamenta rađeni u plitkom reljefu.

Mnogi fragmenti pluteja također iskazuju ove popularne vegetabilne motive prisutne još u klasično doba, a prilagođene kršćanskom svjetonazoru. U njih se ubrajaju tri fragmenta ploče od muljike, profilisanog okvira, u čijem polju se nalazi kružno povijena loza i grozd. Poledina ovog komada pokazuje upotrebu zubače u ubradi. Na ulomku pluteja primjeti se motiv vinove loze s lišćem, grozdom i pticom dugačkog repa. Na drugom se vidi ta ista ptica koja počiva na grani ukrašenoj krupnim lišćem.²⁷⁰ Pluteji su rađeni od muljike, a prate ih neprestani motivi vinove loze i listova. Motiv ptice koji se javlja u središnjem polju pluteja nalikuje paunu koji u kršćanskoj simbolici ima status "rajske ptice". (Tab. IX, sl.17) Njegovo prisustvo u okviru ikonografskih predstava u starokršćanskom kontekstu interpretira se kao nagovještaj rajske scene.²⁷¹ Paun je prikazan dosta plošno i stilizovano, a njegove karakteristike naglašene su jednostavnim urezima i ubodima po tijelu. Ovakav isti način prikazivanja pauna susreće se još u Naroni²⁷², kao i bazilici u Cimu.²⁷³ O popularnosti ovog zoomorfnog motiva svjedoči i fragment imposta sa lokaliteta starokršćanske bazilike u Docima kod Ljubuškog. Na ovom primjeru reljefni paun se nalazi ispod križa na čijim krakovima počivaju golubica i još neka životinja koja nije sačuvana.²⁷⁴

Među fragmentima bazilike u Žitomislčićima prisutan je još jedan zoomorfni motiv sa kršćanskim značenjem. Riječ je o većem ulomku ploče sa prikazom janjeta koji je, poput pauna, prikazan vrlo stilizovan. Za ovu ploču vezuje se ulomak još jedne ploče na kojoj se vidi okvir u vidu troprutaste kasnoantičke pletenice u obliku vezanih osmica.²⁷⁵ Na osnovu istih pretpostavlja se da je motiv troprutaste pletenice uokviravao središnji motiv janjeta što je moglo biti kompozicija na jednom od pluteja. Isti troprutasti preplet prisutan je na

---

²⁶⁸ Anđelić, "Kasnoantička dvojna bazilika (*basilica geminata*) u Žitomislčićima kod Mostara", 298.

²⁶⁹ Isto, 299.

²⁷⁰ Isto, 300.

²⁷¹ Ivančević, "Uvod u ikonologiju", 59.

²⁷² Vučić, "Ranokršćanska kamena plastika Narone", 201.

²⁷³ Anđelić, "Kasnoantička bazilika u Cimu kod Mostara", 200

²⁷⁴ Rašić i Baraka Perica, "Starokršćanski kompleks u Docima kod Vitine: rezultati revizijskih arheoloških istraživanja", 233.

²⁷⁵ Anđelić, "Kasnoantička dvojna bazilika (*basilica geminata*) u Žitomislčićima kod Mostara", 301.

fragmentima u Rešetarici kod Livna, te Čarakovu kod Prijedora, što ukazuje na njegovu široku rasprostranjenost.²⁷⁶ Motiv janjeta, kao i jednakog pleternog okvira susreće se i u Cimu. Način izvedbe janjeta je podjednako stilizovan kao u Cimu, bez većih tendencija za realistično prikazivanje. Pokret janjeta je blago naglašen podignutom lijevom nogom i uspravljenjem glave, dok sitni ubodi po tijelu naglašavaju njegovo krzno. Ovo usamljeno janje u kompoziciji aludira na Krista i žrtvu koju je on ostavio za spasanje svojih sljedbenika.²⁷⁷ Nemoguće je ne primjetiti jednostavnost i rustičnost u prikazivanju ove životinje. Na zoomorfnom motivu se jasno prepoznaje uticaj lokalne umjetnosti i način na koji domaći umjetnici u svojoj izvedbi interpretiraju široko rasprostranjene kršćanske simbole.

Dijelovima oltarne pregrade mogli bi se pripisati i dva ulomka stuba s dva plastična prstena čije je tijelo bilo ukrašeno vegetabilnim ornamentom. Pored njih, nađeni su dijelovi stupića menze od muljike rađeni na tokarskom kolu, te ukrašeni kružnim paralelnim urezima.²⁷⁸ Završeci stubova rađeni su u vidu imposta i kapitela. Jedan od imposta bio je reljefno obrađen na obje uske strane. Jedna od njih bila je ukrašena plastičnim latinskim križem proširenih krakova, koji je ispod sadržavao dvostruku volutu u obliku slova S. Druga strana bila je ukrašena klasičnim reljefnim motivom vaze iz koje izvire buket lišća i grozdova.²⁷⁹ Iznad istog nalazio se križ unutar kruga koji u kompoziciji s grozdovima potvrđuje euharistijsku i kristološku konotaciju motiva.²⁸⁰ (Tab. IX, sl.18) Među nalazima se izdvaja i jedan kapitel od muljike ukrašen lozom sa volutama i lišćem akantusa koji je vjerovatno pripadao stubu oltarne pregrade.²⁸¹ Jedan od zanimljivijih nalaza jesu i dijelovi prozorske tranzene koja je rađena u vidu jednakokrakog križa proširenih krakova. Unutar krakova nalaze se urezani trokutići, a isti je smješten unutar kružnog okvira ukrašenog cik-cak motivom.²⁸²

Iako se svojim tlocrtom sakralni kompleks u Žitomislčićima odvaja od drugih primjera na tlu BiH, njegova plastika je stilski poprilično ujednačena sa plastikom koja se nalazi u obližnjim bazilikama poput Cima, Mokrog ili Potoka. To je jedna stilska tendencija u kojoj se klasični motivi interpretiraju i obrađuju na jedan lokalni način, bez da gube svoju kršćansku simboliku i poruku. Reljefna dekoracija obiluje zoomorfnim i vegetabilnim ornamentima koji se susreću u starokršćanskoj ikonografiji, pritom favorizirajući motiv vinove loze koji potiskuje klasični

---

²⁷⁶ Basler, *Arhitektura kasnoantičkog doba u Bosni i Hercegovini*, 76.

²⁷⁷ Hall, *Rječnik tema i simbola u umjetnosti*, 131.

²⁷⁸ Anđelić, "Kasnoantička dvojna bazilika (basilica geminata) u Žitomislčićima kod Mostara", 302.

²⁷⁹ Isto, 302-303.

²⁸⁰ Hall, *Rječnik tema i simbola u umjetnosti*, 104.

²⁸¹ Anđelić, "Kasnoantička dvojna bazilika (basilica geminata) u Žitomislčićima kod Mostara", 303.

²⁸² Isto, 304.

akantus. Anđelić²⁸³, kao i Basler²⁸⁴ na osnovu ovih stilskih i tlocrtnih karakteristika datiraju baziliku u V ili najkasnije VI vijek nove ere.

5.6 Dolac – Vitina kod Ljubuškog

Na lokalitetu Dolac, u selu Vitina kod Ljubuškog, 1956. godine je izvršeno arheološko iskopavanje ostataka starokršćanske bazilike pod rukovodstvom Dimitrija Sergejevskog. Pola kilometra od ovog lokaliteta je pred kraj XIX vijeka otkriven još jedan kršćanski objekat koji se svrstava u red oratorija, a čitav prostor obiluje nalazima antičkog perioda. Bazilika u Docu imala je gotovo kvadratan oblik i bila je orijentisana u pravcu istok-zapad.²⁸⁵ Sačinjavali su je tipični elementi jedne bazilike: narteks, naos, apsida, te propratne prostorije sa sjeverne i južne strane. Širina objekta iznosila je 11, 60 m na zapadu i 11,37 m na istoku, dok je dužina iznosila 13,10 m.²⁸⁶ Bazilika je imala polukružnu apsidu upisanog tipa koja nije izlazila van pravougaonog plana. Sergejevski prilikom pisanja izvještaja o ovom objektu ne navodi nikakve ostatke kamenog namještaja, te time pretpostavlja da su isti rađeni od drveta.²⁸⁷ Međutim, značajan udio kamene plastike sa ovog lokaliteta otkriven je od strane mještana tokom Drugog svjetskog rata, te pohranjen u Muzej franjevačkog samostana na Humcu kod Ljubuškog. Ovaj materijal opisan je 2004. godine od strane Jakova Vučića koji ga pripisuje radu naronitanskih klesarskih radionica. Moglo bi se pretpostaviti da je isti pripadao navedenoj bazilici, ali njegov kontekst pronalaska ostaje nejasan.²⁸⁸

Najveći broj fragmenata u Muzeju u Humcu pripadaju impostima i prozorskim stupcima. Pronađeni imposti imali su reljefne ukrase na užim stranama koji su se odlikovali floralnim i životinjskim motivima. Na jednom primjeru može se uočiti reljefni motiv palme koji s obje strane debla ima po sedam listova, a na dnu grozd. Na drugoj strani imposta nalazi se jedan veći i dva manja latinska križa iznad. Ispod krakova većeg križa svoje mjesto nalazi po jedan list vinove loza. Struktura listova naglašena je jednostavnim urezima, a čitav prizor bio je uokviren. Na jednom od ulomaka imposta ponovo je moguće prepoznati ornamentiku u vidu geometriziranih lozica sa grozdovima i lišćem koja je kakva je učestala na impostima iz

---

²⁸³ Anđelić, "Kasnoantička dvojna bazilika (basilica geminata) u Žitomislićima kod Mostara", 313.

²⁸⁴ Basler, *Arhitektura kasnoantičkog doba u Bosni i Hercegovini*, 134.

²⁸⁵ Sergejevski, "Bazilike u Nerezima i Docu", 168 – 169.

²⁸⁶ Rašić i Baraka Perica, "Starokršćanski kompleks u Docima kod Vitine", 222.

²⁸⁷ Sergejevski, "Bazilike u Nerezima i Docu", 168 – 171.

²⁸⁸ Jakov Vučić, "Spomenici starokršćanske arhitektonske skulpture iz Muzeja franjevačkog samostana na Humcu", *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku, vol- 97, No. 1*, (Split: Arheološki Muzej u Splitu, 2005), 353-354.

Lepenice u srednjoj Bosni. Motivi se nalaze unutar plastičnog okvira koji je karakterističan za rad naronitanskih radionica.²⁸⁹

Sljedeća vrsta imposta ukrašena je reljefnim prikazom debla palme koje je po cijeloj površini ukrašeno trima vertikalnim nizovima dvostrukih kružnica. Sljedeći impost na jednoj od užih strana sadrži prikaz kristograma i cvijetnih latica upisanih u bogato profilisanu kružnicu. Ispod kružnice nalazi se prikaz ptice, vjerovatno goluba koji naglašava prisustvo svetog ili kršćanskog duha u kompoziciji.²⁹⁰ Čitav prikaz ukomponavan je listovima. Jednak motiv križa, samo uklesan, nalazi se na primjeru u Sutonu u Naroni. Drugi zoomorfni motiv koji se javlja na jednom od imposta jeste prikaz jelena izduženog tijela, kratkog vrata i kvadratične glave. Iznad jelena nalazi se plitko uklesana cik-cak linija.²⁹¹ Stilizovan jelen prisutan je i na impostu obližnje bazilike u Klobuku što dodatno govori o zastupljenosti ovog motiva.²⁹² Jelen ima svoju simboliku i u antičkoj i kršćanskoj umjetnosti gdje je čest motiv u okviru zoomorfnih prikaza. U kršćanstvu se smatra simbolom pobožnosti, redovničkog poziva i čistog života.²⁹³

Druga vrsta nalaza jesu stupci kvadratičnog oblika, rađeni od muljike koji su slični primjerima iz Cima, Lepenice, Dabravina, Bačina i Grabovcu kod Omiša. Ovi arhitektonski elementi su na dvjema užim stranama ukrašen polustupovima koji počivaju na kvadratičnim bazama i završavaju trapezoidnim kapitelima. Na jednom kapitelu unutar okvira prikazane su dvije maslinove grančice sa po osam listova. Na drugom kapitelu isklesan je latinski križ proširenih krakova. Isti takav stupac pronađen je i na lokalitetu Šipkova glavica na kojem je Ćiro Truhelka pretpostavio postojanje kršćanskog oratorija.²⁹⁴

Revizijska istraživanja lokaliteta bazilike u Docu izvršena su 2015. godine inicijativom arheologa sa Sveučilišta u Mostaru. Njime su potvrđene prethodno navedene dimenzije objekta, ali su otkriveni novi podaci koji se tiču samog tlocrta i opreme bazilike.²⁹⁵ Značajan ostatak kamene plastike koji je pronađen ovom prilikom jeste još jedan impost od muljike sa uklesanim križem u središtu. U gornjim poljima, između hasti, nalazio se po jedan reljefni prikaz goluba, dok na donjem polju reljefni paun zauzima čitavu površinu.²⁹⁶ (Tab. X, sl.19)

---

²⁸⁹ Vučić, "Spomenici starokršćanske arhitektonske skulpture iz Muzeja franjevačkog samostana na Humcu", 354.

²⁹⁰ Badurina, *Leksikon ikonografije, liturgike i simbolike zapadnog kršćanstva*, 242.

²⁹¹ Vučić, "Spomenici starokršćanske arhitektonske skulpture iz Muzeja franjevačkog samostana na Humcu", 355.

²⁹² Sergejevski, "Staro-hrišćanska bazilika u Klobuku", 207.

²⁹³ Badurina, *Leksikon ikonografije, liturgike i simbolike zapadnog kršćanstva*, 296.

²⁹⁴ Vučić, "Spomenici starokršćanske arhitektonske skulpture iz Muzeja franjevačkog samostana na Humcu", 356.

²⁹⁵ Rašić i Baraka Perica, "Starokršćanski kompleks u Docima kod Vitine", 219.

²⁹⁶ Isto, 233.

Analogije reljefno obrađenog namještaja sa lokaliteta Dolac sa drugim materijalom u okolini, kao i onim sa prostora Narone, ukazuju na njihovo pripadanje naronitanskom kulturnom krugu. Kao i većina materijala iz hercegovačkog kraja koji iskazuje ove odlike, materijal iz Doca datira se u VI vijek nove ere.²⁹⁷

5.7 Klobuk – Ljubuški

Ostatke starokršćanske bazilike u selu Klobuk kod Ljubuškog prvi je posjetio Ćiro Truhelka 1893. godine, a sistematska istraživanja iste predvodio je Dimitrije Sergejevski 1952. godine.²⁹⁸ Građevina je većinski očuvana u istočnom dijelu gdje se nalazi apsida, dok je zapadni dio razrušen snagom potoka Kolivret sa brda Klobuk.²⁹⁹ Plan crkve sadrži uobičajene elemente bosanskih bazilika. Može se naslutiti da je imala izduženu osnovu, te da je sadržavala narteks, naos s prezbiterijem i djelimično isturenom polukružnom apsidom. Sa sjeverne strane bazilike nalaze se dvije prostorije od kojih je jedna imala funkciju baptisterija, dok je druga predstavljala zidanu grobnicu (memoriju). Sa južne strane nalazile su propratne prostorije.³⁰⁰ Širina građevine iznosi 15,04 m, a dužina sačuvanog dijela oko 16 m.³⁰¹ Zapaža se da način gradnje nije svuda jednak, a da je centralni dio bazilike najbolje zidan. Oba lica zida rađena su pravilno od kvadrice, a ovakav sistem zidanja zapaža se i na bazilici u Cimu.³⁰² Mnoštvo dekorisanih fragmenata koji većinski pripadaju oltarskoj pregradi svjedoče o dekoraciji unutar bazilike. Ornamentika i izvedba na očuvanim ulomcima je veoma zanimljiva, budući da se prednost daje jednostavnim i geometrijskim motivima koji su u ovoj količini zabilježeni još jedino na bazilici u Čavkićima kod Bihaća.³⁰³

Najveći dio dekorisanog materijala nađen je na prostoru memorije, a rađen je uglavnom od muljike koja se intenzivno koristila za izradu namještaja u mnogim starokršćanskim bazilikama u okruženju.³⁰⁴ Među njima izdvajaju se ulomci četvrtastih bazamenata ukrašeni sa nekoliko ornamentalnih kompozicija. Jedan ulomak gornjeg dijela bazamenta imao je ukras u vidu polukružnih ureza i niza izbušenih rupica. Drugi odlomak bazamenta bio je ukrašen urezanim ornamentima radialne crte, rozete, šestokrake zvijezde, te koncentričnih krugova.

²⁹⁷ Vučić, "Spomenici starokršćanske arhitektonske skulpture iz Muzeja franjevačkog samostana na Humcu", 364.

²⁹⁸ Sergejevski, "Staro-hrišćanska bazilika u Klobuku", 189.

²⁹⁹ Basler, *Arhitektura kasnoantičkog doba u Bosni i Hercegovini*, 85.

³⁰⁰ Isto, 85.

³⁰¹ Isto, 85.

³⁰² Basler, *Arhitektura kasnoantičkog doba u Bosni i Hercegovini*, 85.

³⁰³ Sergejevski, "Pluteji iz bazilike u Založju", 137-145.

³⁰⁴ Sergejevski, "Staro-hrišćanska bazilika u Klobuku", 194.

Ovi prikazi unutar centralnog polja bili su uokvireni jednostavnim urezima. Na nekoliko manjih fragmenata bazamentata mogu se naslutiti ponavljajući motivi koncentričnih krugova koji su se prostirali duž ukrašenog polja bazamenta.³⁰⁵ Iako je navedeni materijal iz bazilike jako fragmentiran i slabo očuvan, na bazamentima je primjetan najjednostavniji ukras dosada. Mnoštvo ponavljajućih geometrijskih motiva koji su rađeni tehnikom ureza iskazuju jednostavnost i apsolutnu stilizaciju i ono malo vegetabilnih motiva koji se javljaju. Slična situacija javlja se i na ostacima stubova i kapitela koji su krasili oltarnu pregradu. Kapiteli su bili monolitni, sa stubovima rađenim na tokarskom kolu, te su izgledali kao da su srasli sa istima. (Tab. XI, sl.21) Trupovi stubova imali su po sebi plastične i urezane paralelne prstenove, te profilaciju prema kapitelu. Kapiteli se javljaju u izduženom i jednostavnom obliku koji je jedinstven na širem prostoru. Sa svake strane kapitela javljaju se po dvije vertikalne, paralelne urezane linije, koje se savijaju u mala trokutna ispupčenja nalik degenerisanim volutama. Između ovih linija u gornjem dijelu nalazilo se par manjih urezanih crtica koje se uvijaju i sugerišu izgled listova. Uzduž vertikalnih linija bio je izbušen red rupica.³⁰⁶ Sam ornament je dosta rustičan i geometrizan, bez ikakve reljefne obrade i volumena. Izgled vegetabilnog ukrasa, vjerovatno lista, nastojao se postići jednostavnim urezima i ubodima. Sergejevski ovakvu vrstu kapitela naziva posljednjim izdankom korinskog, budući da je njegova stilizacija dostigla svoj maksimum.³⁰⁷

Na malom broju fragmenata može se naslutiti reljefna obrada i tendencija ka postizanju određenog volumena na motivu. Među njima jeste impost sa jednostavnom dekoracijom u vidu uklesanog križa, te reljefni motiv iznad, kojeg Sergejevski tretira kao: "janje sa jelenskim rogovima". (Tab. X, sl.20) Sam prikaz je poprilično stilizovan i rustičan, te se na njemu ne može najjasnije odrediti koja je životinja u pitanju bez pogleda na neke karakteristične attribute. O simbolici janjeta u starokršćanskoj umjetnosti bili je govora, a pojavu rogova na prikazu janjeta Sergejevski objašnjava kao grešku majstora koji nije poznao kršćansku simboliku.³⁰⁸ Međutim, jelen ima svoju simboliku i u antičkoj i kršćanskoj umjetnosti. U antičkoj kulturi se prvenstveno vezuje za boginju Dijanu i aktivnosti vezane za lov, dok u kršćanstvu dobija novu dimenziju. Jelen prikazan sa raspelom među rogovima predstavlja simbol sv. Eustahija kojem se Krist javio preko jelena i nadahnuo ga da spas potraži u kršćanstvu.³⁰⁹ Stoga se jelen u kršćanstvu općenito smatra simbolom pobožnosti, redovničkog

---

³⁰⁵ Sergejevski, "Staro-hrišćanska bazilika u Klobuku", 195.

³⁰⁶ Isto, 196.

³⁰⁷ Isto, 196.

³⁰⁸ Isto, 207.

³⁰⁹ Hall, *Rječnik tema i simbola u umjetnosti*, 136.

poziva i čistog života.³¹⁰ On predstavlja zoomorfni simbol duše koja čezne za Bogom kao što jelen čezne za izvorom.³¹¹ Postoji mogućnost da se na impostu iz Klobuka ipak radi o jelenu koji bi simbolizovao kršćansku pobožnost. Impost odaje jak utisak lokalne obrade. Također, analogije se mogu uspostaviti sa prethodno navedenim impostom sa prikazom jelena iz zaseoka Doci što govori o prisustvu ovog motiva u obližnjem području.³¹²

Među odlomke pluteja ubrajaju se oni na kojima se vidi da je bordura bila ukrašena plastičnim rozetama.³¹³ Na osnovu nekoliko njih može se zaključiti da je centralno polje pluteja bilo dekorisano plastičnim geometrijskim motivima kojeg čine trokut sa koncentrično urezanim trokutovima. Od trokuta odvajaju se sitni stilizovani listići na stabljikama. Ostali ulomci ukazuju i na prisustvo bordure ukrašene šestokrakom zvijezdom i koncentričnim krugovima, dok je njeno polje bilo ukrašeno plastičnim motivom lišća.³¹⁴ U ovim geometrijskim motivima poput šestokrakih zvijezda, trokutova i šema koje se formiraju, Sergejevski pronalazi analogije sa prahistorijskom umjetnošću prisutnom u materijalu starih naroda ovog područja.³¹⁵ To samo još više potvrđuje lokalni karakter dekoracije unutar bazilike u Klobuku koja je brojne antičke i kršćanske motive prilagodila svojoj estetici. U samoj izvedbi i brojnosti ornamenata na plutejima moguće je osjetiti bliskost drvorezu što predstavlja rezultat korištenja lako obradive muljike.

Na osnovu svoje analize bazilike i stilskih aspekata njene dekoracije, Sergejevski³¹⁶ i Basler³¹⁷ se slažu u konstataciji da je bazilika nastala pri kraju V vijeka, dok Paškvalin navodi kako njene historijske i arheološke činjenice ukazuju na to da je mogla postojati već krajem IV vijeka.³¹⁸

---

³¹⁰ Badurina, *Leksikon ikonografije, liturgike i simbolike zapadnog kršćanstva*, 296.

³¹¹ Ivančević, "Uvod u ikonologiju", 58.

³¹² Vučić, "Spomenici starokršćanske arhitektonske skulpture iz Muzeja franjevačkog samostana na Humcu", 355.

³¹³ Sergejevski, "Staro-hrišćanska bazilika u Klobuku", 196.

³¹⁴ Isto, 197.

³¹⁵ Isto, 206.

³¹⁶ Isto, 207.

³¹⁷ Basler, *Arhitektura kasnoantičkog doba u Bosni i Hercegovini*, 88.

³¹⁸ Paškvalin, *Kršćanstvo kasne antike u zaleđu Salone i Narone*, 121.

6. ANALIZA RELJEFA STAROKRŠĆANSKIH BAZILIKA NA PODRUČJU SREDNJE BOSNE

6.1 Bilmišće – Zenica

Među značajnije i bogatije fragmente dekorisanog starokršćanskog namještaja na tlu BiH ubrajaju se oni pronađeni na lokalitetu bazilike u Bilmišću kod Zenice. Riječ je o jednom od prvih objekata koji je otkriven tokom ranih arheoloških poduhvata na ovom području. Krajem XIX vijeka o objektu piše Ćiro Truhelka koji baziliku odmah svrstava u red tzv. dvostrukih ili dvojnih bazilika (*basilica gemina*), te uglavnom obrađuje nekoliko rimskih sepulkralnih spomenika koju su u zidanju iste korišteni kao spolije.³¹⁹ Bazilika se u svom tlocrtu sastoji od dvije jednobrodne crkve, jednakih dimenzija, koje se oslanjaju na zajednički zid kojim su ujedno podjeljene. I jedna i druga bazilika su prema istoku završavale polukružnom apsidom, kao i trećom koja je izvana povezivala obje apside. Zajednički narteks prostire se duž obje bazilike, a sa južne strane objekta protezao se uža, nepravilan prostor koji je bio podjeljen na tri dijela. Ove prostorije bile su u nivou niže od crkava, a vjerovatno su služile kao protezis i đakonikon.³²⁰ Ukupna dužina objekta iznosi 24,10 m, a širina 22,40 m.³²¹ Ante Milošević dovodi u pitanje "dvojnost" bazilike na Bilmišću, kao i cjelokupnu dataciju njene izgradnje i plastike, te navodi da je južna bazilika zapravo bila prostrani baptisterij koji je imao apsidalni završetak na istoku, iako se ostaci konkretne piscine ne spominju. Prema njegovim navodima, središnja apside koja povezuje druge dvije jeste tu da izvana sugeriše oblik trikonhalne građevine koje se javljaju u ranokarolinško doba.³²² Međutim, trikonhalna apside se javlja i u ranokršćansko doba, te je posvjedočena na tlu BiH na primjeru bazilika u Cimu kod Mostara³²³, te Čavkićima kod Bihaća.³²⁴ Jedinstven tlocrt bazilike u Bilmišću, kao i mnogobrojan ornamentisani materijal, svakako upućuju na važnost građevine o kojoj se polemicalo u naučnoj javnosti. Prethodno u radu je spomenuto da je Bilmišće jedan od lokaliteta za koji se smatra da predstavlja sjedište biskupa Andrije iz biskupije *Bestoensis*, spomenute na Salonitanskim koncilima iz 530. i 533.

---

³¹⁹ Truhelka, "Prilozi rimskoj arheologiji Bosne i Hercegovine", 340-349.

³²⁰ Kapitanović, Kršćanska arheologija, 180-181.

³²¹ Basler, *Arhitektura kasnoantičkog doba u Bosni i Hercegovini*, 127.

³²² Ante Milošević, "Je li crkva u Bilmišću kod Zenice ranosrednjovjekovna građevina?", u *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja, knjiga XXXIII*, (Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 2004).

³²³ Anđelić, "Kasnoantička bazilika u Cimu kod Mostara", 184.

³²⁴ Čremošnik, "Arheološka istraživanja u okolini Bihaća", 123.

godine.³²⁵ Zagovornik ove teze među novijim istraživačima jeste Salmedin Mesihović koji u kontekstu kasnoantičkog perioda ukazuje na važnost zeničkog područja i njegovih lokaliteta i spomeničkog materijala.³²⁶ Basler pobija svoje prvobitno mišljenje o Bilmišću kao središtu biskupije, te spominje kako je kompleks zapravo mogao biti samostan.³²⁷

Brojni fragmenti reljefne dekoracije koji su uspjeli ostati sačuvani svjedoče o specifičnom karakteru bazilike i njene umjetničke opreme. Najveći broj ulomaka nađen je u predvorju, a pripadali su uglavnom sjevernoj bazilici koja je sadržavala temelje oltarne pregrade. Ostaci baptisterija i piscine nisu pronađeni uprkos brojnim reljefnim pločama od kojih su neke vjerovatno krasile ogradu piscine. Basler smatra da je moguće da se nalazila na sjevernoj strani objekta na kojoj se baptisterij redovno javlja.³²⁸ Mnoštvo ulomaka reljefnih ploča pripisuje se oltarnoj pregradi, a dekoracija istih odlikuje se različitim motivima koji sklapaju dosad jedinstvene ornamentalne kompozicije. U njima je moguće prepoznati motive koji sežu od geometrijskih i floralnih pletera do zoomorfnih i antropomorfnih prikaza. Na osnovu ovih specifikuma, Jakov Vučić izdvaja zeničke fragmente u posebnu grupu koju predstavljaju spomenici sa šireg prostora Bestoenske biskupije tj, središnje Bosne.³²⁹

Na osnovu fragmenata uspio se rekonstruisati izgled oltarne pregrade, te dekoracije njenih šest stupova i četiri pluteja.³³⁰ Autorica Jovanka Maksimović u svojoj analizi navodi da oltarnoj pregradi pripada veći broj rekonstruisanih reljefnih ploča, kao i da se iste ne mogu datirati u jednak vremenski period. Na osnovu izvjesnih razlika u dimenzijama, odabiru dekoracije, te broju ploča, Maksimović zaključuje da je unutar bazilike došlo do promjene oltarne pregrade prilikom obnove crkve. Ona cjelokupne ostatke reljefnih ploča pripisuje dvjema oltarnim pregradama, te izdvaja tri grupe ploča.³³¹

Reljefnu kompoziciju na prvom pluteju uokviruju dvije jednostavne urezane crte. Središnje mjesto u polju zauzima latinski križ sa proširenim krakovima, učestao za period VI vijeka, te ujedno djeli scenu na dva dijela. (Tab. XI, sl. 23) Lijeva strana je oštećena, ali je moguće prepoznati stilizovane prikaze lava i dviju zmija okrenutih prema križu kao da ga napadaju. Na desnoj strani čitave kompozicije nalazi se prikaz muške figure koja u lijevoj ruci drži duguljasti predmet, dok desnu stavlja na prsa. Sa njene lijeve strane, ispod i iznad križevog

---

³²⁵ Škegro, "Akti Saloničanskih metropolitanskih sabora održanih 530. i 533. godine-analiza, 192-197.

³²⁶ Mesihović, *Ilirike*, 955.

³²⁷ Đuro Basler, "Gnostički temelji u elementima crkve bosanske", u *Radovi sa simpozijuma Srednjovjekovna Bosna i evropska kultura*, (Zenica: Muzej grada Zenice, 1973), 271.

³²⁸ Basler, *Kršćanska arheologija*, 100.

³²⁹ Vučić, "Stonemason workshops in the roman province of Dalmatia during late antiquity", 521.

³³⁰ Truhelka, *Starokršćanska arheologija*, 133.

³³¹ Jovanka Maksimović, "Umetnost u doba bosanske srednjovekovne države", u *Zbornik za istoriju Bosne i Hercegovine 2*, (Beograd: Srpska akademija nauka i umetnosti, 1997), 37-38.

kraka, nalazi se po jedno janje.³³² Svi motivi rađeni su plošno, u plitkom reljefu, jako naglašenih kontura. Ljudska figura, kao i životinje prikazane su dosta jednostavno i stilizovano. Njihove osobine i atributi naglašene su prostim urezima, dok se na ljudskoj figuri primjećuje neproporcionalnost dijelova tijela. Tijelo je gotovo kvadratno, sa tankim udovima i velikom glavom. Primjetno je tretiranje lica i frizure jednostavnim urezima i ubodima. Svi motivi su također upotpunjeni vegetabilnim ornamentom poput loze što na samom pluteju stvara određeni privid pretrpanosti ili tzv. *horror vacui*. Budući da se muška figura koja drži određen predmet u ruci nalazi u likovnoj kompoziciji sa dva janjeta, ona se počevši od Ćire Truhelke, u literaturi interpretira kao scena Dobrog pastira.³³³ (Tab. XII, sl. 23) Figura u ovom slučaju predstavlja Isusa Krista koji u tekstovima Evanđelja dobija epitet "Dobrog Pastira" (lat. *Pastor bonus*) čija je misija da čuva i upravlja vjernika na pravi put, baš kao što to čini pastir sa svojim stadom ovaca. Ovaj biblijski narativ, kao i mnogi drugi, inspirisali su nastanak ove česte kompozicije prisutne u svim vidovima rane kršćanske umjetnosti poput fresaka, mozaika, sarkofaga, plastike crkvenog namještaja i sl.³³⁴ Opet se radi o jednom motivu punom simbolizma, a ovakva predstava Krista svoje korijene pronalazi u antičkoj umjetnosti i prikazima Orfeja. Isus je u ranoj kršćanskoj ikonografiji redovno golobrad mladić koji drži štap ili svira liru, što je slučaj na stilizovanoj verziji u Bilmišću.³³⁵ O samom motivu janjeta kao simbolu žrtve Kristove je već bilo riječi, a u ovom kontekstu gdje se dva janjeta nalaze sa muškom figurom, interpretira se kao simbol kršćanina.³³⁶ Ćiro Truhelka prikazane životinje sa lijeve strane pluteja naziva "paklenim napastima", te ih povezuje sa jednim od psalama u kojima se spominju.³³⁷ Budući da je riječ o zmijama koje napadaju križ, svakako da ovi prikazi u kršćanstvu posjeduju negativnu konotaciju koja svoje porijeklo vuče još iz biblijske priče o izvornom grijehu Adama i Eve. Zmije se identifikuju sa samom Sotonom i zlom koje vjernike navodi na grijeh.³³⁸ Stoga bi se cjelokupni prikaz na pluteju mogao interpretirati kao sukob raja i pakla, istinske kršćanske vjere i demona, te univerzalne borbe dobra i zla koja se provlači kroz čitavu kršćansku umjetnost. Križ je simbolično tu kako bi podijelio ta dva svijeta i zaštitio vjernike od nevolje. Đuro Basler u fragmentima ovog pluteja vidi uticaje manihejskih gnostika čije se učenje upravo zasnivalo na dualističkom nazoru o porijeklu svijeta, te borbi dobra i zla. Manihejstvo kao pokret se proširio dijelovima Evrope

³³² Basler, *Arhitektura kasnoantičkog doba u Bosni i Hercegovini*, 128.

³³³ Truhelka, *Kršćanska arheologija*, 17-18.

³³⁴ Badurina, *Leksikon ikonografije, liturgike i simbolike zapadnog kršćanstva*, 207.

³³⁵ Hall, Rječnik tema i simbola u umjetnosti, 242.

³³⁶ Ivančević, "Uvod u ikonologiju, 59.

³³⁷ Truhelka, *Kršćanska arheologija*, 17.

³³⁸ Cassandra Eason, *Fabulous creatures, mythical monsters, and animal power symbols*, (London: Greenwood Press, 2008), 25.

tokom VI vijeka, a Basler ove primjere navodi kao jedan od mogućih ukazatelja na prisustvo njihovih uticaja i u ovim krajevima.³³⁹ Autorica Maksimović pojavu životinjskih motiva na reljefnim kompozicijama pluteja u Zenici dovodi u vezu sa njihovom odbrambenom ulogom. Svjetovne i fantastične zvijeri su naročito u predromaničkoj i romaničkoj arhitekturi bivale likovno prikazivane kako bi na svojevrsan način branile sveto mjesto od zlih sila koje su ga potencijalno napadale.³⁴⁰ Stilski je nemoguće ne primjetiti jedan jedinstven izraz majstora koji su čitavu scenu interpretirali i dočarali na svoj način. Stilizacija dominira izvedbom, a jaka kontura naglašava odnos svijetlosti i sjenke.

Drugi rekonstruisan plutej također je podjeljen središnjim križem na dva dijela, a stilski iskazuje iste elemente kao i prethodni: stilizovani, plitki reljefni prikazi, pretrpanost motivima među kojima dominiraju oni biljnog karaktera. (Tab. XII, sl.24) Čitava kompozicija ponovo je uokvirena dvostrukom urezanom linijom kao na prethodnom pluteju.³⁴¹ Moguće je da je ovako jednostavan okvir tendencija majstora da naglasi sam prikaz. Scena je podjeljena centralnim križem proširenih krakova, ukomponovan unutar vertikalnog polja sa listovima akantusa. Sa lijeve strane križa nalazi se lav razjapljenih usta, prikazan u borbi sa zmijom. Prostor između njih popunjen je floralnom ornamentikom.³⁴² U ovom kontekstu se lav može interpretirati kao simbol hrabrosti, srčanosti i snage koja se suprotstavlja Sotoni.³⁴³ Desna strana kompozicije je oštećena u velikoj mjeri, ali je dovoljno fragmenata očuvano da se prikazi mogu rekonstruisati. Čitava desna strana je podjeljena u tri vertikalne trake. Traka koja se nalazi najbliže križu popunjena je lozom koja raste iz vaze, antičkim motivom. Središnja traka ukrašena je motivom šahovnice, dok je krajnja desna traka ispunjena biljnim stilizovanim motivom.³⁴⁴ Na ovom pluteju, kao i na prethodno opisanom, primjetan je *horror vacui*, bez slobodnog prostora na polju pluteja.

Jovanka Maksimović ova dva pluteja stvrstava u prvu grupu reljefnih ploča oltarne pregrade koje čine jednu garnituru namještaja u Zenici. Ova klasifikacija izvršena je na osnovu njihove stilske sličnosti. Prvoj grupi pripisuje još dvije dijelom rekonstruisane ploče čije su reljefne kompozicije uokvirene slično kao i prethodne, sa dva jednostavna ureza.³⁴⁵ U njih se ubraja jedna fragmentisana ploča čije reljefno polje zauzima motiv stilizovane loze koja raste iz kaleža. Riječ je o jednom klasičnom motivu, jednostavno profilisanog okvira, kojeg sa lijeve i

---

³³⁹ Basler, "Gnostički temelji u elementima crkve bosanske", 267-272.

³⁴⁰ Maksimović, "Umetnost u doba bosanske srednjovekovne države"40.

³⁴¹ Basler, *Arhitektura kasnoantičkog doba u Bosni i Hercegovini*, 129.

³⁴² Isto, 129.

³⁴³ Badurina, *Leksikon ikonografije, liturgike i simbolike zapadnog kršćanstva*, 373.

³⁴⁴ Basler, *Arhitektura kasnoantičkog doba u Bosni i Hercegovini*, 129.

³⁴⁵ Maksimović, "Umetnost u doba bosanske srednjovekovne države", 38.

desne strane prati niz spiralice.³⁴⁶ Motiv je postavljen vertikalno, a ploča je dosta uža zbog čega je ipak možda mogla pripadati ogradi krstionice, a ne oltarnoj pregradi. U ovu skupinu Maksimović ubraja i još jednu vertikalno postavljenu ploču koja je imala reljefni ukras u vidu dvoprutastog pletera sa ljiljanima.³⁴⁷

Na osnovu fragmenata dijelom je rekonstruisana jedna reljefna ploča uokvirena bogatom bordurom koju čini dvoprutni ornament upleten u beskrajn niz polukrugova sa ljiljanima u gornjem, a trolistom u donjem dijelu. Središnja reljefna scena je u velikoj mjeri oštećena, ali se može primjetiti da se radi o sceni lova. (Tab. XIII, sl.25) Prikazana su dva konjanika sa kopljima, vepar u trku i duguljasto lišće, ali se zbog fragmentiranosti ne može shvatiti je li riječ samo o svjetovnom motivu.³⁴⁸ Konjanici su prikazani nezgrapno, a dinamika i pokret u sceni naglašeni su kosom postavkom likova. Na ovoj reljefnoj ploči vide se određene stilske razlike u odnosu na prethodne, prvenstveno u tome što se akcenat stavlja na lijepo obrađenu borduru, dok je središnja scena nešto rasterećenija. Iz tog razloga autorica Maksimović istu ubraja u drugu grupu reljefnih ploča u Zenici, te ujedno u drugu garnituru namještaja.³⁴⁹ Istoj grupi pripisuje se ploča koja je znatno oštećena sa lijeve strane, a također je uokvirena bogatom biljnom bordurom sa ljiljanima. Kompozicija je ponovo biljnom bordurom podjeljena na dva dijela. Sa lijeve strane nalazio se prikaz životinje u trku, dok je desna strana ukrašena stilizovanim rozeticama od ljiljana, uokvirenih kvadratima.³⁵⁰ Od životinjskog prikaza očuvan je samo trup i veliki spiralni rep, pa se pretpostavlja da je riječ o nekoj fantastičnoj životinji – vrsti harpije ili grifona.³⁵¹ Figuralne predstave su jako fragmentirane, te ih je nemoguće potpuno rekonstruisati. Istoj garnituri pripisuje se fragment u vidu desnog gornjeg ugla na kojem je moguće primijetiti jednaku bordura kao kod prethodne dvije. Od očuvane kompozicije moguće je uočiti reljefni ornament kruga sa ljiljanima i zvijezdom u centru. U samom uglu nalazi se prikaz ptice, moguće pauna, koji bdi nad krugom.³⁵² Zasebnu grupu reljefnih ploča čine fragmenti koji u okviru imaju zastupljen motiv šahovskih polja.³⁵³ Među njima dominiraju floralni i geometrijski motivi poput rozeta i pletera. Jedna od ploča bila je dekorisana prepletom od pet linija koje se uvijaju i u beskonačnom nizu zatvaraju krugove ukrašene šesterolisnim rozetama.³⁵⁴ Sljedeća fragmentirana reljefna ploča

---

³⁴⁶ Basler, *Arhitektura kasnoantičkog doba u Bosni i Hercegovini*, 132.

³⁴⁷ Maksimović, "Umetnost u doba bosanske srednjovekovne države", 38.

³⁴⁸ Basler, *Arhitektura kasnoantičkog doba u Bosni i Hercegovini*, 129.

³⁴⁹ Maksimović, "Umetnost u doba bosanske srednjovekovne države", 38.

³⁵⁰ Basler, *Arhitektura kasnoantičkog doba u Bosni i Hercegovini*, 130.

³⁵¹ Maksimović, "Umetnost u doba bosanske srednjovekovne države", 38.

³⁵² Basler, *Arhitektura kasnoantičkog doba u Bosni i Hercegovini*, 131.

³⁵³ Maksimović, "Umetnost u doba bosanske srednjovekovne države", 38-39.

³⁵⁴ Basler, *Arhitektura kasnoantičkog doba u Bosni i Hercegovini*, 132.

sadrži podjelu prostora na nekoliko većih kvadrata unutar kojih se nalazi po jedna plastična rozeta. Ponavlja se bordura sa šahovskim motivom, a kvadrati su omeđeni lijepo izrađenim plastičnim pleterom. Na drugim fragmentima reljefa mogu se primjetiti motivi ljiljana, stilizovanih girlandi lovora i sl.³⁵⁵ Svi ovi vegetabilni elementi su jako lijepo obrađeni, te pokrivaju čitavu reljefnu površinu.

Pored pluteja, oltarna pregrada bila je ukrašena i lijepo dekorisanim stupovima. Stupovi su se sastojali od visoke, četvrtaste baze, trupova ukrašenih prstenastom dekoracijom, te raskoših kapitela. Visoke baze stubova na pročelju bile su ukrašene biljnim ornamentima i pleterima među kojima se nalazi prikaz dvije prepletene zmiје koje okružuju niz rozeta.³⁵⁶ Ovaj ornament jako je sličan ornamentu "*rotae syriacae*" koji se susreće na bazilici u Potocima.³⁵⁷ Motiv zmiје prisutan je također i na kapitelima. Sa sve četiri strane jednog kapitela nalaze se po dvije zmiје koje se uvijaju u volute, čineći pritom oblik jonskog kapitela. (Tab. XIII, sl.26) Druga vrsta kapitela ima izdužen oblik koji se širi prema vrhu. Sa svih strana se vertikalno prostire reljefna dekoracija u vidu vitice čiji se listići povijaju u volute. Na dnu kapitela nalaze se plastični listovi akantusa koji se odvajaju od osnove. (Tab. XIII, sl.27) Tu su još i izduženi kapiteli sa plastičnim ukrasima ovnovih glava iznad kojih se nalaze listovi povijeni u volute.³⁵⁸ Također, pronađeno je još nekoliko ulomaka bazamenata pregrade na kojima se primjeti obrada sa prednje i jedne bočne strane. Na prednjoj strani nalazio se motiv stilizovane lozice akantusa koja se povija spiralno, a izvire iz kaleža. Ornament je sličan motivu na jednoj od reljefnih ploča, te podjednako obrađen. Ponavlja se na tri ulomka bazamenata, sadržavali su i ostatke trupa stuba što znači da je bio monolitan. Pored toga, očuvana je i hermula od pregrade ili episkopalnog prijestolja, kvadratnog presjeka, koja je sa prednje strane imala reljefni ornament vertikalnih kvadratića sa cvijetom.³⁵⁹

Rimske spolije koja su uzidane u zeničku baziliku pomogle su dataciji ovog objekta. Truhelka navodi da je sagrađena nakon provale Gota, najvjerojatnije tokom V ili početka VI vijeka.³⁶⁰ Basler okvirno datira građevinu i njen materijal u VI vijek.³⁶¹ Maksimović u svojoj dataciji pravi najveći istup datirajući zenički materijal u period XII vijeka, kada na području Zete i Dalmacije dolazi do stilske prelaza iz predromanike u romaniku. Ovo je ujedno i period političkog i kulturnog uspona bosanske države pod vlašću Kulina bana. Autorica ne dvoji da

---

³⁵⁵ Basler, *Arhitektura kasnoantičkog doba u Bosni i Hercegovini*, 130-133.

³⁵⁶ Isto, 130.

³⁵⁷ Isto, 111.

³⁵⁸ Isto, 131.

³⁵⁹ Isto, 132-133.

³⁶⁰ Truhelka, *Starokršćanska arheologija*, 136.

³⁶¹ Basler, "Gnostički temelji u elementima crkve bosanske", 271.

se radi o vrlo specifičnoj kamenoj plastici ovog prostora, ali također navodi da njene stilske karakteristike iskazuju duh bizantske i ranoromaničke umjetnosti, zasnovane na ranokršćanskim i karolinškim tradicijama. Konkretni reljef sa prikazom konjanika pripada ikonografiji zapadnoevropskog srednjovjekovnog repertoara, ali je urađen u bizantskom stilu. Autorica ističe da su ostaci zeničke oltarne pregrade istovremeni i slični sa pregradama crkava u Grčkoj, Italiji, Kotoru, sv. Mihajlu na Prevlaci, Boki Kotorskoj, Rijeci Dubrovačkoj, Koločepu, Zavali, Splitu i Zadru, datiranih u XI i XII vijek. U istu kategoriju svrstava i reljefno obrađeni kameni materijal iz bazilike u Dabravinama, te ističe da ovi kameni ostaci djeluju stilski zaostalo jer su rađeni na dosta rustičan način u odnosu na primjere iz šire okoline.³⁶²

Odlomci su nakon iskopavanja odnešeni u Zemaljski Muzej u Sarajevu gdje su neki od njih spojeni i izloženi. Temelji oltarne pregrade pronađeni su *in situ* što je omogućilo vjerodostojnu rekonstrukciju iste, te ona danas čini dio antičke postavke ovog muzeja.³⁶³

6.2 Breza

U samom gradu Brezi ustanovljene su dvije starokršćanske bazilike, smještene nedaleko jedna od druge. Jedna se nalazi na lijevoj obali rijeke Stavnje, na lokalitetu zvanom "Srđ", dok se druga nalazi na desnoj obali Stavnje. Prva istraživanja u Brezi vršio je Vladimir Ćorović 1913. godine koji daje podatke o prvoj bazilici koja se u literaturi označava kao Breza I.³⁶⁴ Ovaj poduhvat obavljen je nakon što je nedaleko od Breze otkrivena hrpa dekorisanih ulomaka koji su pripadali bazilici, a bila su izvan svog konteksta. Ćorović je na lokalitetu Srđ zatekao zidove koji su pripadali dvjema građevinama, jednoj izrazito rimskoj, antičkoj, te drugoj za koju je pretpostavio da je starokršćanska bazilika. Na osnovu naziva lokaliteta na kojem se nalazi ova bazilika, Ćorović je pretpostavio da je ista bila posvećena sv. Srđu (Sergiusu) koji je bio poštivan u Dubrovniku i ovim prostorima.³⁶⁵ Prva bazilika sadržavala je zidove iz nekoliko perioda, a mnoštvo spolija i zapuštenost lokaliteta otežavali su identifikaciju objekta. Ustanovljeno je jedino postojanje narteksa i dijela broda (glavne prostorije).³⁶⁶ Ipak, na osnovu brojnih fragmenata arhitekture, ustanovljeno je da je bazilika bila bogato ukrašena. Pronađeni fragmenti odlikuju se motivima karakterističnim za

---

³⁶² Maksimović, "Umetnost u doba bosanske srednjovekovne države", 40-43.

³⁶³ Basler, *Kršćanska arheologija*, 100.

³⁶⁴ Ćorović, "Izveštaj o iskopavanjima u Brezi 1913. godine", 409-420.

³⁶⁵ Isto, 411.

³⁶⁶ Basler, *Arhitektura kasnoantičkog doba u Bosni i Hercegovini*, 70.

starokršćansku umjetnost u ovom području, a analogije se pronalaze sa bazilikom iz Dabravina koja se nalazi u blizini.

Među dekorisanim primjerima nalaze se brojni kameni fragmenti sa lijepo obrađenim floralnim motivima u reljefu. Na jednom od ulomaka može se naslutiti bordura koja je uokviravala neko polje, a bila je ukrašena rozeticama koje obavija spiralno lišće akantusa.³⁶⁷ Ovaj motiv poprilično podsjeća na motiv virovite rozete sa akantusom o kojoj je pisao Sergejevski, a posvjedočena je u Mokrom, Potocima, Žitomislićima, Šuici.³⁶⁸ Na prethodnim primjerima se vidi stilizacija u obradi gdje sami listovi počinju nalikovati rozetama, dok se na primjeru iz Breze može uočiti jasna distinkcija između cvijeta u sredini i lista koji ga obavija. Oni su prikazani poprilično naturalistički u odnosu na prethodno navedene primjere. Među fragmentima prisutan je i protom ovna, karakterističan za ovo područje, a susreće se još i u bazilici u selu Doboj kod Kaknja, te bazilici u Dabravinama gdje je činio ukras kapitela.³⁶⁹ U Brezi je protom sačuvan samostalno, tj odlomljen pa se na osnovu analogija s Dabravinama pretpostavlja da je mogao krasiti kapitel ili neki drugi dio namještaja bazilike. Ovnova glava rađena je u punoj plastici. Njegovi rogovi su fino obrađeni, dok su karakteristike lica jednostavno naglašene.

Karakteristični motivi koji se još javljaju na fragmentima jesu motivi pletera, motivi palmeta i povezanih palmeta, floralnih vijenaca, dekorativnih bordura koji su neizostavan element starokršćanske ikonografije. Na jednom od fragmenata prisutan je plastični motiv križa jednakih i izvučenih krakova unutar dvostrukog kruga. Križ se nalazi u lijevom uglu jedne veće kompozicije koja je uništena, a naslućuje se da je ovaj element bio bogato reljefno dekorisan. Zanimljivo je prisustvo ljudske figuracije na dva fragmenta. Na jednom od njih može se opaziti poprsje djevojčice upletene u viticu koja se propinje da ubere grozd, što svojom izvedbom i ikonografijom podsjeća na antičke tradicije. Kako Ćorović navodi, motiv je inače bio prisutan na starokršćanskim sarkofazima u nešto složenijem obliku.³⁷⁰ Na drugom fragmentu nalazi se figura svetitelja koji diže krst u desnoj ruci. Ćorović ističe da je svetački lik prikazan kao dijete bez odjeće, iako se to baš i ne može naslutiti, a analogije pronalazi sa prikazom svetitelja u Dabravinama.³⁷¹ Razlike nema u kompozicionoj postavci likova, ali njihova izvedba je sasvim drugačija. Figura iz Breze grubo je izvedena, u plitkom reljefu, a prikaz je očuvan do pasa. Iako se naslućuje malo širi torzo, lik je vitkiji i proporcionalniji od

---

³⁶⁷ Ćorović, "Izveštaj o iskopavanjima u Brezi 1913. godine", 415-416.

³⁶⁸ Sergejevski, "Bazilika u Mokrom", 222-223.

³⁶⁹ Basler, *Arhitektura kasnoantičkog doba u Bosni i Hercegovini*, 71.

³⁷⁰ Ćorović, "Izveštaj o iskopavanjima u Brezi 1913. godine", 417.

³⁷¹ Isto, 418.

onog u Dabrinama, te lišen bilo kakvih detalja. Vidna je razlika između ovog primjera i onog prethodno navedenog sa djevojčicom. Kod ženskog lika se osjeća naturalizam i punoća oblika, dok je svetački lik poprilično stilizovan. Stilska razlika može ukazivati i na različitu dataciju ovih fragmenata.

Bazilika koja je označena kao Breza II nalazi se na desnoj obali Stavnje, na lokalitetu Crkvina. Prva iskopavanja na lokalitetu vršena su 1930. godine od strane Gregora Čremošnika³⁷², a potom u periodu od 1958. do 1961. godine pod rukovodstvom Dimitrija Sergejevskog.³⁷³ Kapitanović iznosi tezu da ovaj objekat zapravo nije bazilika, već svjetovna građevina (*aula regia*) koja je služila za vršenje civilnih poslova.³⁷⁴ Građevina se sastojala od narteksa i naosa sa prezbiterijem koji se završavao polukružnom apsidom. Apsida se na ovom zdanju netradicionalno nalazila na jugu. Dužina objekta iznosi 31,5 m, a širina 19 m. Sa tri vanjske strane nalazio se portik sa stupovima od kojih je većina bila potpuno očuvana *in situ*.³⁷⁵ Upravo su oni najizrazitiji očuvani primjer ove bazilike, a svjedoče o načinu obrade ovog arhitektonskog elementa na starokršćanskim bazilikama. (Tab. XIV, sl.28)

Stupovi su rađeni na tokarskom kolu, te su stoga bili ukrašeni horizontalnim urezanim žlijebovima, te plastičnim prstenovima koji su se smjenjivali duž trupa stuba. Po sredini stupova vidljiv je entazis, proširenje koje im daje obliki izgled. Baza je četvrtasta kao i kapiteli čija je plinta ukrašena floralnom dekoracijom, a glava udubljenim ostrim lukom. Oni se i danas mogu vidjeti *in situ* na konzerviranom lokalitetu. Među ulomcima se izdvaja još jedan manji tip stubova čiji su kapiteli ukrašeni križem u mandorli. (Tab. XIV, sl.29) Drugi ulomci kapitela i imposta nagovještavaju bogate reljefne dekoracije u vidu floralne ornamentike poput palmeta, raznih listova i spirala.³⁷⁶ Svi ovi fragmenti odlikuju se lijepom obradom u plitkom reljefu koja svjedoči o bogatstvu dekorativne plastike u bazilici. Kao i u prvoj bazilici na lokalitetu Srđ, i ovu baziliku krasila je zoomorfna plastika u vidu veprovih glava koja je bila obojena u crveno. Ove životinjske glave nađene su izvan apside, pa je moguće da su krasile istu ili su u nekoj kombinaciji sa prozorima stršile iz zida.³⁷⁷ Možda najznačajniji nalazi na ovom lokalitetu, pored ulomaka dekorisane arhitekture, jesu zapravo urezane rune (gotsko pismo) na jednom od stubova, kao i germanski umbo koji se datira u period VI

---

³⁷² Gregor Čremošnik i Dimitrije Sergejevski, "Gotisches und romisches aus Breza bei Sarajevo", u *Novitates Musei Sarajevoensis Nr. 9*, (Sarajevo: Zemaljski muzej, 1930.)

³⁷³ Basler, *Arhitektura kasnoantičkog doba u Bosni i Hercegovini*, 71.

³⁷⁴ Kapitanović, *Kršćanska arheologija*, 183.

³⁷⁵ Basler, *Arhitektura kasnoantičkog doba u Bosni i Hercegovini*, 71.

³⁷⁶ Isto, 73-74.

³⁷⁷ Basler, *Arhitektura kasnoantičkog doba u Bosni i Hercegovini*, 71.

vijeka.³⁷⁸ Oni su značajno pomogli u samoj dataciji spomenika koji je očigledno egzistirao za vrijeme prisustva istočnih Gota u ovim krajevima tokom druge polovine V i u VI vijeku. Basler na osnovu cjelokupne specifičnosti oblika, načina gradnje i ukrasa bazilike prednost daje periodu VI vijeka. On pretpostavlja da je bazilika uništena u požaru prilikom neke konfliktne situacije čemu svjedoči pronađeni umbo germanskog štita.³⁷⁹

6.3 Dabravine – Vareš

Fragmenti dekorisanog kamenog namještaja iz bazilike u Dabravinama ubrajaju se u nalaze prvorazrednog značaja za razumijevanje starokršćanske umjetnosti na tlu BiH. Lokalitet je posjećen i istraživan tokom rane istraživačke djelatnosti ovih prostora, a o njemu i pronađenom materijalu prvi je pisao Vaclav Radimsky 1892. godine.³⁸⁰ Revizionarska iskopavanja obavljena su 1954. godine pod vodstvom Dimitrija Sergejevskog koji je rezultate objavio u posebnoj monografiji.³⁸¹

Bazilika je imala tipične odlike koje se pripisuju bazilikama na bosanskohercegovačkom tlu, između ostalog i gotovo kvadratičan tlocrt. Objekat se sastojao od trodjelnog nartekusa, prostranog naosa i polukružne upisane apside koja je izvana bila kvadratnog oblika. Sa južne strane protezale su se još dvije prostorije koje su vjerovatno predstavljale protezis i đakonikon, dok se na sjevernoj strani tradicionalno protezao baptisterij. Baptisterij je imao krstoliku piscinu, a također se završavao polukružnom apsidom. U crkvu se ulazilo sa južne strane jer to na zapadu nije bilo moguće budući da se bazilika na toj strani naslanjala na stijenu. Dužina objekta iznosila je 15,90 m, a širina 11,28 m. S obzirom da se u tlocrtu primjeti izvjesna zakošenost objekta, te nemaran način gradnje zidova, Basler izdvaja dominantan karakter lokalnog u njoj izgradnji i uređenju.³⁸² Tlocrtno rješenje iskazuje dosta sličnosti sa bazilikom u Mokrom kod Mostara koja je također imala dvije apside, jednu u naosu i jednu u baptisteriju.³⁸³ Pojedine karakteristike bazilike navode na pomisao da je ona mogla pripadati nekom monaškom redu.³⁸⁴ Njena osnova i tehnika zidanja ne odstupaju pretjerano od uobičajenog principa gradnje tadašnjih bazilika, ali je ambijent u kojem se nalazi predstavljao zanimljivost istraživačima. Ono što se primjećuje na lokalitetu jeste da je

---

³⁷⁸ Basler, *Arhitektura kasnoantičkog doba u Bosni i Hercegovini*, 73.

³⁷⁹ Isto, 73

³⁸⁰ Radimsky, "Crkvena razvalina kod Dabravine u kotaru visočkom u Bosni", 372-387.

³⁸¹ Sergejevski, *Bazilika u Dabravini*, 1-49.

³⁸² Basler, *Arhitektura kasnoantičkog doba u Bosni i Hercegovini*, 78-79.

³⁸³ Sergejevski, "Bazilika u Mokrom", 212.

³⁸⁴ Kapitanović, *Kršćanska arheologija*, 182.

bazilika bila izolovana od ostatka društva, te smještena na nepristupačnom brijegu, daleko od nekog naselja što pojačava njen samostanski ambijent. Na zaravnanom prostoru oko nje pronađeno je nekoliko malih građevina, sličnih monaškim ćelijama koje se nazivaju laure.³⁸⁵ Među ostacima starokršćanske bazilike u Dabravinama kod Vareša pronađeni su značajni dijelovi kamenog namještaja koji se po stepenu očuvanosti i dekoraciji izdvajaju u odnosu na druge lokalitete. Kao i u većini slučajeva, većinom su nađeni ostaci oltarne pregrade koja se sastojala od stubova, pluteja i arhitrava koji je počivao na istim. Izrazito je značajno što su fragmenti pregrade prilikom prvog istraživanja bazilike bili nađeni *in situ*, te u donekle cjelovitom stanju, što je omogućilo njenu rekonstrukciju.³⁸⁶ (Tab. XV, sl.31) Rekonstruisani segment oltarne pregrade danas čini stalnu antičku postavku Zemaljskog muzeja u Sarajevu koju čini i nekoliko reprezentativnih ulomaka starokršćanskih bazilika. Ikonografske karakteristike očuvanih ostataka izražavaju elemente starokršćanske umjetnosti koja svoje analogije pronalazi na drugim starokršćanskim lokalitetima u okolini poput Zenice i Breze. Očuvani pluteji bili su reljefno dekorisani zoomorfnim i antropomorfnim motivima koji se vezuju za kršćansku simboliku.

Na osnovu rekonstrukcije jednog pluteja moguće je vidjeti da je čitavo polje bilo podjeljeno okomitom gredom na dva dijela, što je ujedno činilo dvije zasebne scene. Iznad obje scene tekla je bordura sa dekoracijom u vidu cvjetnog pletera kakva je prisutna na ostacima pluteja iz Zenice.³⁸⁷ U jednom polju nalazi se centralni reljefni prikaz križa sa izvučenim uglovima koji je okružen simboličnim životinjama. Tip križa i njegovo centriranje u polju odaju jednake kompozicione elemente koji se susreću na plutejima u Zenici. Na gornjim krakovima križa svoje mjesto nalaze dva orla raširenih krila, dok se ispod krakova nalazi prikaz dva janjeta sa oreolom. O krakove križa obješena su dva kandila.³⁸⁸ (Tab. XV, sl.30) Iako Radimsky u prvobitnom spominjanju ove dekoracije govori da je riječ o dva orla, Basler³⁸⁹ u navedenom motivu ptice vide goluba koji se simbolički vezuje za element blažene duše vjernika.³⁹⁰ Vjerovatnije je ipak da se radi o orlovima koji se u nešto plastičnijem obliku javljaju i na jednom od kapitela pilastra. Ova scena sigurno se ponavlja na dva ulomka pluteja, a možda i na više njih. Na jednom se može uočiti da se nalazio na desnoj strani pluteja, budući da se sa lijeve strane vidi samo dio zasebne scene koja je sadržavala motiv palmete, dok se na drugom

---

³⁸⁵ Basler, *Kasnoantičko doba*, 342.

³⁸⁶ Basler, *Arhitektura kasnoantičkog doba u Bosni i Hercegovini*, 79.

³⁸⁷ Isto, 129.

³⁸⁸ Radimsky, "Crkvena razvalina kod Dabravine u kotaru visočkom u Bosni", 379.

³⁸⁹ Basler, *Arhitektura kasnoantičkog doba u Bosni i Hercegovini*, 80.

³⁹⁰ Ivančević, "Uvod u ikonologiju", 59.

primjeru javlja sa lijeve strane.³⁹¹ Naklonost prema životinjskim motivima sa kršćanskom simbolikom vidi se i na ovim ulomcima u Dabravinama. Na ovom konkretnom primjeru primjeti se reljefni prikaz janjeta čija je glava okružena oreolom koji dodatno naglašava svetost i važnost karaktera. Ovaj uobičajen prikaz nesumnjivo predstavlja Krista i njegovu žrtvu, naročito ukomponovan sa centralnim Križem prema kojem se janjad okreću u stavu adoracije.³⁹² Orao se u kršćanskom kontekstu najčešće smatra simbolom sv. Ivana evanđeliste, ali bi se u ovom slučaju mogao dovesti u vezu sa simbolikom uskrsnuća i rađanja novog života što ponovo predstavlja jedan od najznačajnijih momenata u Kristovom narativu.³⁹³

U drugom dijelu navedenog pluteja se ovog puta nalazi antropomorfní prikaz u reljefu. Riječ je o bosonogoj, bradatoj muškoj figuri obučenj u hiton i himatij. Figura u lijevoj ruci drži svetu knjigu, dok desnu drži u stavu blagoslova. Oko glave nalazi se oreol koji naznačava svetost prikazanog lika. Figura je smještena unutar arhitektonskog okvira kojeg čine kanelirani stupovi i razgrnute zavjese koje često prate scenu bogojavljanja ili svetog momenta.³⁹⁴ Čitav prikaz odlikuje se izrazitom stilizacijom, a detalji lica i odjeće izvedeni su jednostavnim urezivanjem.³⁹⁵ Radimsky navodi da je moguće da se radi o prikazu apostola ili samog Isusa Krista³⁹⁶, dok Sergejevski³⁹⁷ i Basler³⁹⁸ preferiraju mišljenje da je riječ od jednom od apostola, sv Petru ili Pavlu. Još je Čiro Truhelka pri svojoj analizi primjetio da su pronađeni ostaci četiri pluteja što odgovara broju četiri evanđelista. Dalje u tekstu Truhleka navodi da su simboli evanđelista prisutni na pojedinim plutejima i kapitelima, ali ne govori eksplicitno o kojim je simbolima riječ.³⁹⁹ Mogućoj determinaciji ovih likova doprinijeli su i ostaci kapitela stubova koji se odlikuju bogatom dekoracijom.

Rekonstrukciju oltarne pregrade iz Dabravinama omogućili su i sačuvani ulomci bogato dekorisanih stupova koji su nosili pluteje. Stupovi su monolitni, a sačinjavali su ih bazamenti četvrtastog oblika, stablo stupa i kapitel. Svaki od ovih elemenata bio je bogato ornamentisan vegetabilnim i životinjskim motivima, a na osnovu nekoliko cjelovitih ulomaka uspio se rekonstruisati i njihov izgled. Visoke baze stupova dekorisane su reljefnim motivom vinove loze, listova i grozdova koji izrastaju iz kaleža, te manje ribe u posebnom polju iznad. Basler

---

³⁹¹ Radimsky, "Crkvena razvalina kod Dabravine u kotaru visočkom u Bosni", 379.

³⁹² Ivančević, "Uvod u ikonologiju", 55.

³⁹³ Badurina, *Leksikon ikonografije, liturgike i simbolike zapadnog kršćanstva*, 440-441.

³⁹⁴ Radimsky, "Crkvena razvalina kod Dabravine u kotaru visočkom u Bosni", 380.

³⁹⁵ Basler, *Arhitektura kasnoantičkog doba u Bosni i Hercegovini*, 80.

³⁹⁶ Radimsky, "Crkvena razvalina kod Dabravine u kotaru visočkom u Bosni", 380.

³⁹⁷ Sergejevski, *Bazilika u Dabravini*, 17-31.

³⁹⁸ Basler, *Kršćanska arheologija*, 87.

³⁹⁹ Truhelka, *Starokršćanska arheologija*, 129.

na osnovu izrade kaleža na bazi stuba, pronalazi analogije sa majstorskim radom prisutnim na impostima iz Lepenice. Reljefni prikaz koji se vertikalno prostire standardno je uokviren plošnom trakom. Na ovom primjeru ostao je i ulomak stuba na kojem se vidi da je bio kaneliran i tordiran.⁴⁰⁰ Četvrtasti presjek bazamenta, kao i opisana ornamentika na istom susreću se još u Zenici i Potocima gdje vidimo izvjesne analogije i stilsko jedinstvo. O popularnosti navedenog vegetabilnog motiva svjedoči i drugi tip trupa stuba koji je podjednako ornamentisan reljefnim motivima povijene vinove loze sa lišćem i grozdovima koji izrastaju iz kaleža, dok je polje između kaleža popunjeno plastičnim rozeticama.⁴⁰¹ Dekoracija prekriva čitavo truplo što ga čini raskošnim, ali i daje dašak naturalizma svojstven antičkoj umjetnosti koja u ovim primjerima doživljava svoje posljednje trzaje. Jedan ulomak interpretira se kao podnožje bazamenta jednog od stubova koje je bilo dekorisano spiralnim zavojcima i palmetama.⁴⁰²

Shodno bogatim bazamentima i trupovima, stubovi su se završavali i plastično obrađenim kapitelima. Na jednom očuvanom primjeru primjetne su četiri ovnove glave, smještene na uglovima kapitela, iz čijih glava izrastaju volute. (Tab. XVI, sl.32) Glave su stilizovane i isklesane, ali još uvijek poprilično vezane za površinu iz koje lagano izranjaju. Između životinjskih glava nalaze se manje plastične ljudske glave sa monaškim kapicama, te glave medvjeda i jelena.⁴⁰³ Svi prikazi su stilizovani i unikatni na širem prostoru. Izvjesne analogije mogle bi se pronaći sa bazilikom u Brezi gdje su pronađene protome u vidu ovnove glave. Na osnovu datih elemenata, Basler navodi da bi stilizovane ljudske glave mogle predstavljati prezbitere i vjernike – sljedbenike evanđelja.⁴⁰⁴ Druga vrsta kapitela koja je počivala na koso tordiranom korpusu stuba posjedovala je sličnu dekoraciju, ali ovog puta sa dominantim motivom plastično obrađenih volovih glava. Iznad rogova ovih životinja izranjale su orlove glave, dok se između njih opet javljaju plastične ljudske glavice. Čitavu kompoziciju nadopunjuju još pasje glave i jedna glava jelena.⁴⁰⁵ Maksimović ističe da kapiteli sa volovskim glavama pripadaju u više-manji poznati repertoar romaničke skulpture, ali da su prisutni i na ranijim primjerima iz justinijanskih vremena, kao i karolinškoj umjetnosti IX vijeka. Simbolika vola vezuje se i za Kristovo stradanje zbog čega se njegove protome javljaju na fasadama srednjovjekovnih crkava poput Studenice u Srbiji, Kampobasa u Italiji,

---

⁴⁰⁰ Radimsky, "Crkvena razvalina kod Dabravine u kotaru visočkom u Bosni", 377.

⁴⁰¹ Isto, 377.

⁴⁰² Radimsky, "Crkvena razvalina kod Dabravine u kotaru visočkom u Bosni", 376.

⁴⁰³ Isto, 378.

⁴⁰⁴ Basler, *Arhitektura kasnoantičkog doba u Bosni i Hercegovini*, 81.

⁴⁰⁵ Radimsky, "Crkvena razvalina kod Dabravine u kotaru visočkom u Bosni", 378.

te Laona u Francuskoj.⁴⁰⁶ Dominantni zoomorfni motiv ponavlja se i na još jednom primjeru kapitela u Dabrinama koji se pripisuje pilastrima. On je nešto manje natrpan motivima, a posjeduje četiri reljefno obrađena prikaza orlova raširenih krila.⁴⁰⁷ Među brojnim sitnijim fragmentima plastike mogu se prepoznati ponavljajući motivi orla, vola i bika što svjedoči da je bilo više obrađenih kapitela i drugog namještaja u istom maniru. Stubovi oltarne pregrade nosili su arhitrav koji je bio ornamentisan tekućim motivom rozete, a većina ulomaka rađena je od muljike.⁴⁰⁸

Čak i Basler navodi da se među životinjskim motivima na kapitelima u Dabrinama mogu pronaći veze sa simbolima četiri evanđelista koji su poznati u kršćanskoj ikonografiji, ali ih ne dovodi u vezu sa svetiteljskim likovima koji se javljaju na plutejima.⁴⁰⁹ Četiri evanđelista se još od perioda rane kršćanske umjetnosti simbolično prikazuju kao četiri krilata bića: Mateja kao čovjek ili anđeo; Marko kao lav; Luka kao vo i Ivan kao orao, bića poznata još kao "apokaliptičke životinje". Drugi atributi evanđelista bili bi još svitak i knjiga koji sugerišu njihovu spisateljsku djelatnost.⁴¹⁰ Budući da se na kapitelima mogu naći i plastični ukrasi u vidu volovskih glava, orlova, pa i čovječijih glava, kao i da svetiteljska figura u jednoj ruci drži otvorenu knjigu, ne bi bilo neobično pomisliti da antropomorfne figure u Dabrinama upravo predstavljaju četiri evanđelista. Ovoj tezi mogli bi se pridodati i Truhelkini navodi o četiri pronađena pluteja unutar bazilike koja bi sasvim odgovarala broju ovih svetitelja. Sasvim je sigurno da fragmenti iz bazilike u Dabrinama iskazuju neke od osnovnih elemenata starokršćanske umjetnosti koja se stilski može povezati sa nekim od obližnjih lokaliteta, ali istovremeno iskazuje neke poprilično unikatne osobine. Primjetni su poneki antički elementi koji sve više odmiču u stilizaciji, ali je kroz dekorativnu plastiku moguće primjetiti i uticaj nadolazećih, barbarskih naroda koji se naročito ispoljava na kapitelima.⁴¹¹ Mješavina svih ovih društvenih aspekata u kojim nastaje objekat uticala su i na specifičan stil koji on njeguje. Uprkos stilizovanim motivima i plošnijem reljefu, fragmenti se odlikuju dobrom obradom. Nastanak ovog objekta se poput većine datira u period istočnogotske vladavine, tj u V ili početak VI vijeka, a pretpostavlja se da je uništen prilikom provale Avara i Slavena krajem VI ili početkom VII vijeka.⁴¹² Autorica Maksimović na osnovu analize reljefnih ploča i kapitela ističe da se ostaci kamene plastike iz Dabravina mogu datirati u

---

⁴⁰⁶ Maksimović, "Umetnost u doba bosanske srednjovekovne države", 41.

⁴⁰⁷ Radimsky, "Crkvena razvalina kod Dabrine u kotaru visočkom u Bosni", 378.

⁴⁰⁸ Isto, 385.

⁴⁰⁹ Basler, *Arhitektura kasnoantičkog doba u Bosni i Hercegovini*, 81.

⁴¹⁰ Hall, *Rječnik tema i simbola u umjetnosti*, 46.

⁴¹¹ Basler, *Kršćanska arheologija*, 87.

⁴¹² Veletovac, *Kasnoantičke bazilike u Bosni i Hercegovini*, 284.

srednjovjekovni period, tačnije period XII vijeka i vladavine Kulina bana. Ona među navedenim materijalom pronalazi nekoliko analogija sa materijalom izvan bosanskohercegovačkog prostora koji se odlikuje sličnom izvedbom i ornamentikom. Reljefni prikaz svetiteljske figure sa pluteja poredi sa reljefom sv. Petra iz Stona na kojem su karakteristike lika tretirane na sličan način. Riječ je o nezgrapnoj figuri čije su oči, nos, usta i frizura izvedeni blagim urezima kao u Dabravinama, a datira se u kraj XII vijeka. Isti slučaj je sa obrađenim kapitelima u vidu zoomornih glava na kojima autorica prepoznaje obilježja rane romanike prisutne na crkvenim kapitelima Italije, Francuske i Dubrovnika. Takav je kapitel sa obrađenim orlovima na sve četiri strane za kojeg se analogije pronalaze u Zadru. Na stubovima sa reljefnom obradom u vidu motiva loze i grožđa, autorica prepoznaje uticaje iz Sicilije XII vijeka. Maksimović ističe da je kamena plastika iz Dabravina, kao i u Zenici, rad primorskih klesarskih radionica koje su novine u umjetnosti u Bosni intepretirali na manje vješt način. Stoga, prema njenoj ocjeni, ovi srednjovjekovni stilski izrazi na bosanskohercegovačkim bazilikama djeluju rustično i jednostavno nego što je to slučaj sa ostatkom regiona.⁴¹³

6.4 Grudine – Čipuljić kod Bugojna

Na lokalitetu Grudine u Čipuljiću kod Bugojna pronađen je kompleks koji se sastojao od dvije crkvene građevine iz različitih perioda od koji jedna spada u okvire starokršćanske umjetnosti. Iako je među zidinama bilo teško identifikovati kasnoantičku cjelinu, ona se ipak ukazuje u vidu izdužene trobrodne bazilike sa nartekсом, apsidom, protezision, đakonikonom, te kružnom piscinom sa sjeverne strane. Objekat je izgrađen na temeljima rimskih termi iz ranijeg perioda, a Paškvalin pretpostavlja da se na ovom mjestu prije izgradnje bazilike i ozvaničenja kršćanstva nalazio *domus ecclesiae* (oratorij), što govori o kontinuitetu korištenja lokaliteta. Bazilika je posjedovala i baptisterij u vidu tetrakonhalne građevine vratima povezane sa nartekсом koja je vjerovatno nastala naknadno u VI vijeku. Dužina objekta iznosila je 26 m, a širina 8 m.⁴¹⁴

Prva ispitivanja lokaliteta izvršio je Jozo Petrović 1958. godine, dok su ozbiljnija istraživanja započeta godinu kasnije pod rukovodstvom Pavla Anđelića i Veljka Paškvalina.⁴¹⁵ Višeslojnost nalazišta je otežavala istraživanje, međutim pojedini fragmenti koji su pronađeni

---

⁴¹³ Maksimović, "Umetnost u doba bosanske srednjovekovne države", 42-43.

⁴¹⁴ Basler, *Arhitektura kasnoantičkog doba u Bosni i Hercegovini*, 77.

⁴¹⁵ Paškvalin, *Kršćanstvo kasne antike u zaleđu Salone i Narone*, 129.

unutar ruševina se sa sigurnošću mogu povezati sa starokršćanskom ornamentikom.⁴¹⁶ Veljko Paškvalin smatra da je ova bazilika predstavljala katedralno mjesto biskupije *Bestoensis* čiji se biskup Andrija spominje na salonitanskim koncilima 530. i 533. godine, kao i da se na području Bugojna nalazilo središte municipij Bistue.⁴¹⁷ Đuro Basler je istog mišljenja kao prethodno navedeni, te kaže da se bestoenska katedrala mogla nalaziti u Čipuljiću kod Bugojna⁴¹⁸ u čemu se slaže i Ante Škegro.⁴¹⁹

Ostaci kamenog namještaja ove bazilike bili su jako fragmentirani i rasuti po čitavom lokalitetu. Među njima uspjeli su se identifikovati fragmenti koji pripadaju oltarnoj pregradi, baptisterijalnoj ogradi, menzi i prozorskoj tranzeni. Jedan od značajnijih ulomaka jeste lijepo izvedena reljefna ploča sa prikazom riba za koju se pretpostavlja da predstavlja dio ograde piscne pored koje je pronađena.⁴²⁰ (Tab. XVI, sl.33) Ova ploča se danas nalazi kao eksponat unutar stalne antičke postavke Zemaljskog Muzeja u Sarajevu. Njen desni dio je oštećen, ali je prikaz poprilično jasan. Unutar profilisanog okvira nalazi se nekoliko manjih i većih riba, reljefno prikazanih, koje plivaju u različitim smjerovima. Među njima nalazi se i jedna velika riba koja jede manju. Realizam u izradi primjećuje se u naglašavanju očiju, krljušti, bilo urezivanjem ili punktiranjem.⁴²¹ Simbolika ribe nalazi se među najstarijim i najznačajnijim u okviru kršćanske ikonografije i ikonologije. Ona je za prve kršćane koji su praktikovali vjeru u skrivanju simbolizirala Isusa Krista, budući da se u grčkom nazivu za ribu – *ih̄tis* kriju početna slova sintagme: "Isus Krist, Božji Sin, Spasitelj" na grčkom.⁴²² S obzirom da se u ovom slučaju radi o većem broju riba, scena se može interpretirati kao prikaz duša vjernika koje se opet dovode u vezu sa pričom o "Kristu – ribaru duša".⁴²³ Prikaz ribe u nešto manjoj varijanti susreće se i na bazamentu u Dabravinama gdje se može interpretirati na jednak način.⁴²⁴ Paškvalin ovaj konkretan reljef datira u drugu polovinu IV vijeka ili na prelaz u V vijek, budući da se sam motiv ubraja među najstarije.⁴²⁵

Osim ovog reljefa pronađeno je mnoštvo fragmenata koji su pripadala stubovima i njihovim kapitelima i bazamentima na kojima se mogu naslutiti izvjesne dekoracije. Na većini njih moguće je uočiti klasične vegetabilne motive koji se susreću na drugim lokalitetima. Pojedini

---

⁴¹⁶ Basler, *Arhitektura kasnoantičkog doba u Bosni i Hercegovini*, 77.

⁴¹⁷ Paškvalin, *Kršćanstvo kasne antike u zaleđu Salone i Narone*, 54.

⁴¹⁸ Basler, "Kasnoantičko doba – političke prilike i društveni odnosi", 319.

⁴¹⁹ Škegro, "Nove spoznaje o nekim kršćanskim dijacezama na istočnojadranskim prostorima, 182.

⁴²⁰ Paškvalin, *Kršćanstvo kasne antike u zaleđu Salone i Narone*, 147.

⁴²¹ Isto, 147.

⁴²² Ivančević, "Uvod u ikonologiju", 57

⁴²³ Isto, 56.

⁴²⁴ Radimsky, "Crkvena razvalina kod Dabravine u kotaru visočkom u Bosni", 377.

⁴²⁵ Paškvalin, *Kršćanstvo kasne antike u zaleđu Salone i Narone*, 149.

fragmenti stubova ili pilastara sadržavali su ukras od akantusovog lista koji se odlukuje dobrom izradom vrsnog klesara.⁴²⁶ Na drugim ulomcima pilastara ili stubova oltarne pregrade uočava se bogata reljefna ornamentika u vidu vinove loze i grožđa kakva se susreće na stubovima i bazamentima u Dabrinama, Potocima, te namještaju u Žitomislčićima, Mogorjelu, Lepenici. Paškvalin na osnovu ovih klasičnih motiva datira ostatke u kraj IV i početak V vijeka.⁴²⁷ Veliki broj kapitela ukrašen je i motivima jonske volute sa svih strana, dok su neki imali ukras u vidu bršljana u trokutastoj kompoziciji ili akantusa. Na pojedinim fragmentima vidljiva su neka slova koja bi mogla biti Kristov monogram što ukazuje na materijal koji nije stariji od V vijeka. Trupovi stubova posjeduju izvjesnu profilaciju koja je rađena na tokarskom kolu poput stubova u Klobuku i Brezi.⁴²⁸ Kada je riječ o fragmentima pluteja moguće je prepoznati jedino okvir koji je imao ukras u vidu tropleta.⁴²⁹

Zanimljive nalaze unutar bazilike predstavljaju i fragmenti prozorskih tranzena koje je Paškvalin podjelio u tri tipa. (Tab. XVII, sl.34) Motiv prvog tipa predstavljao je centralni križ okružen polukružnim lukovima, ukrašenih motivom reljefnih bobica. Čitavu kompoziciju opisivala je kružnica reljefno ukrašena motivom pletera sa jajolikim ornamentom. Drugi tip tranzena, za koji Paškvalin navodi da je rad drugog i boljeg majstora, jeste tip sa jednakim motivom križa, ali drugačijim ornamentom. Na kracima ovog križ nalazi se antički motiv palmete, dok na jednom od lukova vegetabilni prikaz u nizu složenih snopića. Treći tip, koji je dat u jednom ulomku, posjeduje samo dekorativnu profilaciju u obliku slova V. Analogije sa ovim tipom mogu se pronaći u bazilikama u Malom Mošunju, te Saloni, a datiraju se u nešto kasniji period tj. V ili VI vijek u kojem je moglo doći do preinaka namještaja.⁴³⁰ Na osnovu dominirajućih klasičnih i ranih kršćanskih elemenata u dekoraciji namještaja, Veljko Paškvalin datira izgradnju objekat u period između sredine IV i početka V vijeka⁴³¹, dok nalazi novca preciznije datiraju građevinu u drugu polovinu IV vijeka.⁴³²

6.5 Lepenica

Još jedan objekat u kojem se prepliću fragmenti starijeg i mlađeg perioda jeste bazilika u Lepenici, smještena na brežuljku zvanom "Gradac". Pored ovog zdanja na lokalitetu se

---

⁴²⁶ Paškvalin, *Kršćanstvo kasne antike u zaleđu Salone i Narone*, 150-151.

⁴²⁷ Isto, 152.

⁴²⁸ Isto, 154-158.

⁴²⁹ Isto, 153.

⁴³⁰ Isto, 162-164.

⁴³¹ Isto, 169.

⁴³² Veletovac, "Kasnoantičke bazilike u Bosni i Hercegovini", 282.

nalaze ostaci kasnoantičkog refugija u koji je bazilika bila ugrađena, a istraživani su početkom 30-ih godina prošlog vijeka.⁴³³ Sakralni objekat ima uobičajen plan bazilika kakav se susreće na bosanskohercegovačkom tlu. Sastoji se od narteksova, jednobrodnog naosa, polukružne apside i dodatnih prostorija sa sjeverne i južne strane. Njena dužina iznosi 14,80 m, a širina 14,70 m što zdanje čini gotovo kvadratičnim. Karakteristika bazilike jeste ta da je imala odvojen baptisterij koji je služio kao samostalan objekat za koji se pretpostavlja da je dodan kasnije. Baptisterij je imao pravougaon tlocrt, te piscinu krstolikog oblika sa zaobljenim krakovima koja je bila preuređivana.⁴³⁴ Basler na osnovu pojedinih građevinskih elemenata navodi da je bazilika u Lepenici prvobitno bila sagrađena u V vijeku, nakon čega je stradala, da bi nekada u VI vijeku bila obnovljena.⁴³⁵ Tome svjedoči i izvjesna stilska razlika u dekoraciji namještaja koji je slabo očuvan, ali svjedoči o nekad bogato ukrašenom inventaru bazilike o kojoj nije mnogo pisano.

Najcjelovitije očuvani ulomci dekorisane arhitekture jesu ostaci stubova, tj. njihovih četvrtastih baza, trupova i kapitela koji su rađeni u jednom dijelu. Kao u mnogim bazilikama poput Breze i Klobuka, trupovi stubova rađeni su na tokarskom kolu, stoga su isti bili ukrašeni naizmjeničnim plastičnim prstenovima i žljebovima.⁴³⁶ Kao zanimljiva pojava unutar bazilike ističu se kapiteli koji se mogu podijeliti u 3 vrste. Kapiteli su bili dosta izduženi, kao što je to slučaj u Zenici, a vjerovatno su pripadali oltarnoj pregradi. Njihov ornament je poprilično ujednačen, uz poneke varijacije. Dekoracija prvog tipa sastoji se od plastičnih listova između kojih izrasta heliks, račvan u dvije volute sa rozeticom iznad. Kod drugog tipa ornamentika je ista, ali bez rozete, dok treći tip u donjim dijelovima ima dva niza stilizovanih pupoljaka. Odabirom motiva ovi kapiteli podražavaju antičke uticaje koji su značajno redukovani, a stilski se datiraju u starije komade.⁴³⁷ Pored ovih ulomaka, na lokalitetu su pronađeni još i manji stupovi koji se smatraju nosačima menze. Njihov kapitel imao je plastični ukras grančica koje se listaju, a izrastaju iz voluta.⁴³⁸ Vegetabilni motiv vinove loze, grozdova i cvijeća na kantarosu pristuni su na impostima koji se odlikuju naturalizmom i ubjedljivom reljefnom izvedbom.⁴³⁹ (Tab. XVII, sl.35) Svojom ornamentikom ponovo oživljavaju antičke tradicije, ali i onu kršćanskog karaktera, te pronalaze analogije sa bazamentima u Dabravinama i Potocima. Imposti iz Lepenice predstavljaju najbližu paralelu

---

⁴³³ Vladislav Skarić, "Altertumer von Gradac in der Lepenica (Bosnien)", u *Glasnik Zemaljskog Muzeja* XLIV, (Sarajevo: Zemaljski Muzej, 1932), 1-22.

⁴³⁴ Basler, *Arhitektura kasnoantičkog doba u Bosni i Hercegovini*, 89.

⁴³⁵ Basler, *Kršćanska arheologija*, 89.

⁴³⁶ Basler, *Arhitektura kasnoantičkog doba u Bosni i Hercegovini*, 91.

⁴³⁷ Basler, *Kršćanska arheologija*, 89.

⁴³⁸ Basler, *Arhitektura kasnoantičkog doba u Bosni i Hercegovini*, 91.

⁴³⁹ Isto, 91.

naronitanskim impostima budući da se na oba lokaliteta mogu uočiti motivi rozeta unutar akantusovih vitica, rađeni u plitkom reljefu.⁴⁴⁰

Kada je riječ o plutejima pregrade, oni se usljed slabe očuvanosti ne mogu rekonstruisati. Moguće je prepoznati da su bili reljefno dekorisani u vidu izvjesnih životinjskih oblika sa mogućim simboličkim značenjima koja zasada ostaju nepoznata.⁴⁴¹ Basler navodi da se ovi komadi sa zoomorfnim motivima mogu povezati sa tradicijom nadolazećih, "barbarskih" naroda koja je izrazito prisutna još u Zenici i Brezi, a datira se u VI vijek.⁴⁴²

6.6 Mali Mošunj – Vitez

Starokršćanska bazilika kojoj je plan danas nepoznat, ali obiluje fragmentima dekorativne plastike, jeste bazilika u Malom Mošunju kod Viteza. Bazilika je posjećivana od strane arheologa nekoliko puta, međutim, nikada nije detaljno istražena. Ono što je pronađeno prilikom posjeta jeste podnica bazilike ispod koje se nalazila zidana grobnica i zatrpana piscina što ukazuje na dvije hronološke faze u izgradnji objekta. Starijoj fazi pripada baptisterij u njegovoj funkciji, dok drugoj pripada njegovo zatrpavanje i ravnanje sa podnicom.⁴⁴³

Na lokalitetu je nađeno dosta fragmentirane kamene plastike koja pripada namještaju, ali se ne može najjasnije rekonstruisati. Među njima prepoznaje se dvanaest fragmenata oltarne menze koja je tipično rađena od muljike. Jedini ornament koji je prisutan na njima jeste kalatos sa urezanim lišćem, uočen na kapitelu stubića menze.⁴⁴⁴ Zasada nije poznato kakvog je oblika bila pregrada, a prema onome što se od nje sačuvalo, naslućuje se da nije imala oblik pergole kao kod ostalih bosanskih bazilika. Zanimljivi fragmenti koji se njoj pripisuju jesu fragmenti tranzena u obliku malih prelomljenih lukova koje su mogle biti dio oltarne pregrade umjesto pluteja.⁴⁴⁵ Međutim, te tranzene su mogle biti i prozorske kao što je to slučaj sa onim u Grudinama kod Bugojna.⁴⁴⁶ Među potencijalnim ulomcima pregrade ističe se jedan bazament stuba koji je oblikom i dekoracijom izražavao već ustaljene primjere bazamenata bosanskih bazilika. Bio je reljefno ukrašen na prednjoj strani, a njegovu ornamentiku čine

---

⁴⁴⁰ Vučić, "Ranokršćanska kamena plastika Narone", 200.

⁴⁴¹ Basler, *Arhitektura kasnoantičkog doba u Bosni i Hercegovini*, 91.

⁴⁴² Basler, *Kršćanska arheologija*, 89.

⁴⁴³ Ivana Marijanović, "Prilog problemu datiranja nekih starokršćanskih crkava u Bosni i Hercegovini", u *Glasnik Zemaljskog Muzeja n.s. sveska 45*, (Sarajevo: Zemaljski Muzej, 1990), 125.

⁴⁴⁴ Basler, *Arhitektura kasnoantičkog doba u Bosni i Hercegovini*, 96.

⁴⁴⁵ Isto, 96.

⁴⁴⁶ Paškvalin, *Kršćanstvo kasne antike u zaleđu Salone i Narone*, 162-164.

vinova loza koja izrasta iz kaleža, kao i motivi ptice koja zoblje grozd, zmije i ribe. Scena je smještena unutar profilisanog okvira, a o simboli prikazanih životinja je već bilo govora.⁴⁴⁷ Ptice i riba u kršćanskoj ikonografiji imaju pozitivnu konotaciju, budući da se prva u ovom kontekstu povezuje s euharistijom, a druga sa dušom vjernika ili samim Kristom. U mnogim politeističkim religijama i kultovima, pa tako i u ilirskoj tradiciji, zmija predstavlja simbol plodnosti, preporoda, ozdravljenja i iscijeljenja, dok se u kršćanstvu zmija najčešće susreće u negativnom kontekstu. Njena simbolika vezuje se za izvorni grijeh Adama i Eve u kojem ih zmija navodi da uberu zabranjeno voće što je bilo povod njihovog izгона iz raja. Stoga se ova životinja u kršćanskom kontekstu dovodi u vezu sa grijehom, zlom i samim Sotonom.⁴⁴⁸ Obrada vegetabilnih motiva na bazamentu se ocjenjuje kao jako dobra i još uvijek pod dominantnim klasičnim uticajima koji nisu prešli u pretjeranu šematizaciju, zbog čega se datiraju u raniji period, tj period druge polovine IV vijeka.⁴⁴⁹

Najzanimljiviji nalaz koji potiče sa lokaliteta jeste ulomak reljefne ploče koja je možda služila kao plutej. Na njoj je u plitkom reljefu prikazana povorka od četiri lika koja se kreću na desno. (Tab. XVIII, sl.37) Gornji dio ploče je odbijen, tako da se njihovo poprsje ne može vidjeti. Figure su obučene u potpasane haljine čiji su nabori naglašeni ravnim urezima. Jedan među njima čini se kao predvodnik budući da u desnoj ruci visoko diže predmet koji nalikuje štapu. Ovaj predmet mogao bi biti procesioni križ koji se drži ispred kolone vjernika. Predvodnik je obučen u haljinu koja seže do koljena, dok je kod ostalih ona nešto duža. Čitav prikaz je uokviren astragalom. Stilski gledano, prikaz se može povezati sa svetačkim likovima koji su prikazani na plutejima u Dabravinama. Basler na osnovu stila i načina izrade likova ovu ploču povezuje sa nadgrobnom stelom iz IV vijeka, pronađenom nedaleko u selu Putičevo. Njihove analogije idu toliko daleko da Basler smatra da ih je radio isti klesar.⁴⁵⁰ Još jedna reljefna ploča o kojoj u literaturi nije dovoljno rečeno jeste ona sa prikazima starozavjetnih priča o Adamu i Evi. (Tab. XVIII, sl.36) Ploča je horizontalnom linijom podjeljena na dva dijela u koja su smještene scene. U gornjem dijelu prikazana je scena koja se interpretira kao scena Stvaranja Eve.⁴⁵¹ Budući da je ploča uništena po dijagonali moguće je uočiti samo dva lika koja stoje. Lijeva figura čini se kao naga žena što bi u ovom slučaju mogla biti novonastala Eva. Međutim, prema starozavjetnoj priči Eva izlazi iz Adamovog

---

⁴⁴⁷ Marijanović, "Prilog problemu datiranja nekih starokršćanskih crkava u Bosni i Hercegovini", 125.

⁴⁴⁸ Eason, *Fabulous creatures, mythical monsters, and animal power symbols*, 25.

⁴⁴⁹ Isto, 125.

⁴⁵⁰ Basler, *Kršćanska arheologija*, 91.

⁴⁵¹ Isto, 91.

rebra što ovdje nije slučaj.⁴⁵² Ova žena ima podignutu desnu ruku koja izgleda kao da se naslanja na obližnji stub. Desno od nje nalazi se figura čije je poprsje uništeno. Vidi se da nosi dugačku haljinu čiji su nabori naglašeni urezima. U donjem dijelu ploče nalazi se scena koja se u literaturi interpretira kao scena Adama i Eve u Zemaljskom raj.⁴⁵³ Tu se prepoznaju dvije figure u poluležećem položaju koje bi mogle predstavljati poznati par. Scene su rađene u višem reljefu nego prethodno opisana ploča. Iako se njena izrada i tretiranje likova doima poprilično rustičnom i lokalnom, dominantni elementi klasične umjetnosti mogu se prepoznati u stavovima i položajima likova u vidu poluležećeg stava, blagog naslanjanje ženske figure na stub i sl. Ova ploča, kao i ostali većinski materijal, se svojom ornamentikom i izradom prepoznaju kao produkti još uvijek dominantih klasičnih struja, te datiraju u drugu polovinu IV vijeka.⁴⁵⁴

6.7 Rešetarica – Livno

Tokom 70-ih i 80-ih godina prošlog vijeka došlo je do otkrića nekoliko ulomaka dekorisanog kamenog namještaja, kao i zidova starokršćanske bazilike na lokalitetu Kraljičin nasip, u mjestu Rešetarica nedaleko od Livna. Prva značajna istraživanja lokaliteta izvršio je fra Bono Mato Vrdoljak koji je kompletirao i objavio sve dotad istražene nalaze s ovog lokaliteta, pa tako i fragmente kamene plastike.⁴⁵⁵ Bazilika je bila gotovo kvadratnog oblika, a sastojala se od narteksa, jednobrodne lađe, apside, krstionice na sjeveru, te propratnih južnih prostorija. Dužina zdanja iznosila je 15,90, a širina 17 m.⁴⁵⁶ Apsida je imala oblik potkovice koji se susreće još u Majdanu kod Mrkonjić Grada⁴⁵⁷, a primjetno je da su njene tlocrtne odlike tipične za starokršćanske bazilike ovih prostora.

Ostaci bazilike su jako razoreni, kao i sam dekorisani kameni materijal zbog čega se na osnovu sitnih fragmenata mogu uvidjeti osnovne stilske odlike. Primjetno je da su fragmenti uglavnom standardno rađeni od muljike, dok se za fragmente oltarne menze razlikuju oni rađeni od mramora, te oni od običnog bračkog kamena. Budući da se među fragmentiranim materijalom mogu uvidjeti i izvjesne stilske i tehničke razlike, Vrdoljak pretpostavlja da je i u slučaju ove bazilike u jednom trenutku došlo do izmjene namještaja što može biti uzrok

---

⁴⁵² Hall, *Rječnik tema i simbola u umjetnosti*, 2

⁴⁵³ Basler, *Kršćanska arheologija*, 91.

⁴⁵⁴ Isto, 91.

⁴⁵⁵ Vrdoljak, "Starokršćanska bazilika i ranosrednjovjekovna nekropola na Rešetarici kod Livna", 121 – 122.

⁴⁵⁶ Isto, 173.

⁴⁵⁷ Basler, *Arhitektura kasnoantičkog doba u Bosni i Hercegovini*, 92

njenog oštećenja. Isti slučaj je i sa pojedinim dijelovima bazilike koji se mogu vremenski različito datirati. Analiza arhitektonskih elemenata i dekoracija ukazuje na izgradnju u IV vijeku, te eventualnu preinaku objekta i inventara u V ili VI vijeku.⁴⁵⁸

Oltarna pregrada imala je oblik pergole, a od nje se sačuvalo nekoliko ulomaka bazamenata, stubova i pluteja. Bazamenti stuba ili pilastra imali su tipičan kvadratni presjek i reljefnu dekoraciju na prednjoj strani. Polje je bilo uokvireno profilisanom bordurom dok je polje ukrašeno reljefom u vidu dvoprutastog prepleta koji naizmjenično okružuje šesterolatičnu rozetu i plastični kružić (okulus). Sa strana ovog prepleta, uz rubne dijelove, nalaze se motivi akantusa.⁴⁵⁹ Sličan motiv susreće se u Potocima kod Mostara, samo što se u tom slučaju odlikuje naturalizmom i osjećajem za organske forme koje se crpe iz klasične umjetnosti.⁴⁶⁰ Na mnogim fragmentima bazamenata moguće je uočiti ponavljajuće motive pletera i rozeta koje se javljaju u nizovima, te ukomponovane sa drugim manjim cvjetićima i okulusima. Na jednom od njih nalazi se ornament šesterolisne rozete u obliku cvijeta, obrubljene vrpcom, te profilisanom cik-cak vijugom. U središtu rozete nalazi se okulus, dok se okolo nalazi akantus.⁴⁶¹ Motiv rozete na vitlo susreće se na ulomku jednog od bazamenata, a stilski apsolutno odgovara primjeru iz bazilike u Potocima.⁴⁶² Stubovi su kao u većini slučajeva bili monolitni, o čemu svjedoče ostaci kapitel na trupovima. Također su rađeni na tokarskom kolu kao što je to slučaj u Čipuljiću, Brezi, Klobuku itd.⁴⁶³ Pored ovih vegetabilnih motiva, na jednom od dekorisanih pilastara moguće je uočiti i usječeni latinski križ sa proširenim krakovima, čija vertikala zauzima čitavu površinu njegovog trupa. Ista vrsta križa uočava se i na fragmentu jednog od imposta, rađena u kosom rezu.⁴⁶⁴ Analogije sa ovim primjerom pronalaze se u naronitanskom području.

Jako fragmentirani dijelovi oltarnih pluteja ukrašeni su jednakim ornamentima kao i stubovi. Na jednom ulomku vidi se dekoracija sa stilizovanom rozetom koju obavija dvoprutasta vrpca. Općenito gledajući, stilizovane rozete u različitim varijantama bile su poprilično zastupljene na plutejima, ali i na impostima gdje je uočena urezana rozeta.⁴⁶⁵ Na nekim mjestima uočava se i troprutasti pleter koji uokviruje naizmjenične okuluse koji je potpuno jednak dekoraciji na borduri jednog ulomka reljefne ploče starokršćanske crkve u Čarakovu

---

⁴⁵⁸ Vrdoljak, "Starokršćanska bazilika i ranosrednjovjekovna nekropola na Rešetarici kod Livna", 181.

⁴⁵⁹ Isto, 124.

⁴⁶⁰ Basler, *Arhitektura kasnoantičkog doba u Bosni i Hercegovini*, 110.

⁴⁶¹ Vrdoljak, "Starokršćanska bazilika i ranosrednjovjekovna nekropola na Rešetarici kod Livna", 125.

⁴⁶² Isto, 141.

⁴⁶³ Isto, 127.

⁴⁶⁴ Vrdoljak, "Starokršćanska bazilika i ranosrednjovjekovna nekropola na Rešetarici kod Livna", 142.

⁴⁶⁵ Isto, 138.

kod Prijedora⁴⁶⁶, te Žitomislicima kod Mostara.⁴⁶⁷ Fragmenti na kojima Vrdoljak primjeti razliku u tehnici i stilu jesu oni sa tipičnim kršćanskim motivom ptice koja zoblje grozd kao simbolom čina euharistije, te klasičnim motivom vinove loze i palmeta.⁴⁶⁸ Njihova tehnika izrade ocjenjuje se kao lijepa, a čitav ovaj repertoar fragmenata sa pretežno klasičnim uticajima se datira u raniji period, tj period IV vijeka, dok se motivi rozeta i pletera povezuju sa namještajem koji je mogao nastati kasnije u V ili VI vijeku.⁴⁶⁹

Na osnovu arheoloških istraživanja Vrdoljak naslućuje da je bazilika mogla biti uništena kasnijim razaranjima prilikom prodorom Avara i Slavena krajem VI i početkom VII vijeka.⁴⁷⁰

---

⁴⁶⁶ Basler, *Arhitektura kasnoantičkog doba u Bosni i Hercegovini*, 76.

⁴⁶⁷ Anđelić, "Kasnoantička dvojna bazilika (basilica geminata) u Žitomislicima kod Mostara", 301.

⁴⁶⁸ Vrdoljak, "Starokršćanska bazilika i ranosrednjovjekovna nekropola na Rešetarici kod Livna", 138-139.

⁴⁶⁹ Isto, 181.

⁴⁷⁰ Isto, 182.

7. ANALIZA RELJEFA STAROKRŠĆANSKIH BAZILIKA NA PODRUČJU SJEVERNOZAPADNE BOSNE

7.1 Blagaj na Japri

Bazilika u Blagaju na Japri bila je izgrađena zahvaljujući pogonima za preradu željeza koji su intenzivirani za vrijeme cara Teodoriha početkom VI vijeka. Svoj procvat doživjeli su za vrijeme Justinijana, a jedna od zanimljivosti objekta jeste da je njeno pročelje okrenuto prema ovim pogonima.⁴⁷¹ Bazilika u Blagaju jeste najveća građevina ove vrste u Bosni, a imala je nekoliko prostorija i objekata koje su činile sakralni kompleks. Njena dužina iznosi 42 m, a širina 17,50 m. Ispred samog ulaza u narteks i baziliku, nalazio se prostrani kvadratni atrij. Naos bazilike bio je izdužen i završavao se polukružnom apsidom na istoku, dok su se sa njegove obje bočne strane protezale druge prostorije. Baptisterij sa kružnom apsidom se tradicionalno nalazio na sjevernoj strani, a na njega se naslanjala memorija sa polukružnom apsidom.⁴⁷²

Bazilika u Japri je, pored dekorativnog kamenog namještaja, bila ukrašena i mozaicima na pročelju. Pojava ukrasnih mozaika, kao i umjetnička oprema bazilika iskazuju uticaje rane bizantijske umjetnosti koji su se širili iz Istre i Ravenskog egzarhata u drugoj polovini VI vijeka.⁴⁷³ Uprkos svojim gabaritima i tragovima mozaične umjetnosti, bazilika ne obiluje mnogobrojnim fragmentima ukrasne kamene plastike. Najznačajniji fragment jeste fragment pluteja na osnovu kojeg se može rekonstruisati jedna kompozicija na ovom elementu. Iako rijedak, fragment pluteja je zanimljiv, budući da ne obiluje vegetabilnim, niti zoomorfnim motivima, već sadrži jednostavan, stilizovan prikaz kršćanskog simbola. (Tab. XIX, sl.38) Unutar profilisanog okvira nalazi se reljefni motiv jednakokrakog križa sa izvučenim uglovima. Na križištu krakova nalazi se plastični krug unutar kojeg se nalazi još jedan mali jednakokraki križ.⁴⁷⁴ Ovakav prikaz analogan je plutejima salonitanske grupe spomenika koji njeguju jednostavnost, strogoću i dominaciju križa kao ornamenta, a datiraju se u period VI vijeka.⁴⁷⁵ Pored ovoga, na lokalitetu su pronađeni ostaci nekoliko stupova, imposta, a među njima i polovina jednog kapitela, čiji dio prelazi u epitrahelion. Uglovi ovog kapitela ukrašeni su kosim rezom u obliku mandorle, a na plohama se od debelog gornjeg plinta spuštaju po dva

---

⁴⁷¹ Basler, *Kršćanska arheologija*, 83

⁴⁷² Isto, 85.

⁴⁷³ Basler, "Kasnoantičko doba-političke prilike i društveni odnosi", 351.

⁴⁷⁴ Basler, *Arhitektura kasnoantičkog doba u Bosni i Hercegovini*, 69.

⁴⁷⁵ Vučić, "Stonemason workshops in the roman province of Dalmatia during late antiquity", 521.

kosa ureza prema sredini kalatosa.⁴⁷⁶ Primjetno je i korištenje antičkih spolija, te je tako nekoliko ara doklesano i preoblikovano u imposte. Na jednom od njih još uvijek su primjetni urezi nekih krugova i jelena za koje Basler navodi da su tipičan primjer umjetnosti Ilira u Pounju.⁴⁷⁷ Obzirom na građevinske i historijske aspekte bazilike u Blagaju, neophodno je dalje istraživanje i revizija njenih ostataka kako bi se moglo saznati više o umjetničkom aspektu ovog objekta koji se javlja u tragovima.

7.2 Čavkići – Založje kod Bihaća

U mjestu Čavkići (Založje) kod Bihaća su 1954. i 1955. godine otkopane ruševine dviju crkava pod rukovodstvom Irme Čremošnik. Za jednu crkvu Čremošnik prvobitno ističe da je iz srednjovjekovnog perioda, iako se sam njen tlocrt uklapa u osnovne odlike starokršćanskih bazilika.⁴⁷⁸ Nedostatak fragmenata kamene plastike unutar iste nije mogao pobliže datirati samu građevinu, ali je mnoštvo spolija i drugog sitnog materijala kasnoantičkog porijekla doprinijelo Baslerovom zaključku o datiranju izrade iste u starokršćanski period.⁴⁷⁹ Desetak metara sjevernije od navedene bazilike, nalazila se druga crkva koja je radi distinkcije označena kao Založje II. To je jednobrodno zdanje koje posjeduje uobičajene elemente poput nartekse, naosa i dugih bočnih, propratnih prostorija. Njena dužina iznosi 21,30 m, a širina 11,50 m. Element koji se izdvaja kao karakterističan jeste apsida na istoku koja se javlja u trikonhalnom obliku. Ovakav slučaj trolisne apsida prisutan je još kod bazilike u Cimu, a datira se u VI vijek.⁴⁸⁰

Lokalitet na kojem se nalazila ova starokršćanska bazilika odlikuje se bogatim fragmentima kamenog namještaja. Kao i na većini lokaliteta koji posjeduju ostatke kamenog namještaja, među njima prednjače fragmenti pluteja oltarne pregrade, dok ostale čine ulomci dva kapitela, imposta i fragmenti stubova. Većina njih nađena je u šutu i po standardu rađeni su od muljike.⁴⁸¹ Od fragmenata pluteja Sergejevski je uspio konstatovati šest, a rekonstruisati četiri ornamentalne kompozicije.⁴⁸² (Tab. XIX, sl.39) Ornamentalni sistem pluteja u Čavkićima je veoma zanimljiv, budući da se radi o jedinstvenoj dekoraciji kojom dominira geometrija u suprotnosti sa ustaljenim dominantnim vegetabilnim i zoomorfnim motivima. Dominacija

---

⁴⁷⁶ Basler, *Arhitektura kasnoantičkog doba u Bosni i Hercegovini*, 69.

⁴⁷⁷ Isto, 69.

⁴⁷⁸ Čremošnik, "Arheološka istraživanja u okolini Bihaća", 117.

⁴⁷⁹ Basler, *Arhitektura kasnoantičkog doba u Bosni i Hercegovini*, 120.

⁴⁸⁰ Isto, 122.

⁴⁸¹ Čremošnik, "Arheološka istraživanja u okolini Bihaća", 125.

⁴⁸² Sergejevski, "Pluteji iz bazilike u Založju", 138.

geometrije susreće se još u Klobuku kod Mostara⁴⁸³, iako se u primjerima navedene bazilike osjeti uticaj lokalnog karaktera koji je dodatno pojednostavio i redukovao importovane forme. Pri dekorisanju kamenih pluteja u Čavkićima primjetna je primjena dvije tehnike. Sami geometrijski ornamenti unutar centralnog polja rađeni su u reljefnom obliku, dok su polukružići u bordurama jednostavno ucrtani. Prva kompozicija, od koje je pronađen jedan manji fragment, sastoji se od mreže jednakih krugova unutar kojih se nalaze četverokrake zvijezde, naziva se još i motiv "beskonačnog raporta". Ovu mrežu krugova uokviruje bordura sa urezanim polukružnim motivima sa strana, te reljefnom viticom i listovima palmete iznad. Motiv odaje snažan utisak antičke estetike, a Sergejevski pronalazi analogije u Saloni i Puli.⁴⁸⁴ Jakov Vučić ih, također, svrstava u salonitanski krug spomenika.⁴⁸⁵ Preko čitavog polja drugog pluteja nalazi se centralni reljefni krug čiji središte čini manji krug sa šestolisnim cvijetom. Iz ove rozetice radialno se povlači osam plastičnih traka čiji krakovi u uglovima kompozicije završavaju sa dvije manje kvake koje vise. Unutar podjeljenih segmenata centralnog kruga smještena su po dva koncentrična polukruga.⁴⁸⁶ Kompozicija je također ukrašena jednakom bordurom kao na prethodnom pluteju, a koja će se ponavljati na svakom sljedećem. Iako fragmentirana, rekonstruisana kompozicija se prepoznaje kao veoma čest motiv na plutejima, ali i mozaicima starokršćanskih bazilika iz IV do VI vijeka.⁴⁸⁷ Treći plutej posjeduje kompoziciju koja se, slična prethodnoj, sastoji od plastičnog centralnog kruga koji je presječen križom. Ovaj krug svojim obimom ne dotiče bordure, a njegovi segmenti ukrašeni su sa po dva koncentrična polukruga. Okolo se nalazi prazan prostor.⁴⁸⁸ Četvrta kompozicija doima se kao najzamršenija. Sastoji se od tri koncentrična kruga kojeg prožimaju motivi polukrugova, čineći tako zvjezdasti motiv. Vanjski krug ispunjen je cik-cak motivom. Na osnovu centralnog kruga naslanjaju se četiri polukruga koji okviruju četiri mala kružića. Uglovi čitave kompozicije popunjeni su palmetama. Po sadržaju i izradi, Sergejevski datira ove pluteje u V ili početak VI vijeka.⁴⁸⁹

Bogato dekorisanoj oltarnoj pregradi bazilike u Čavkićima pripadaju i pronađeni kapiteli stubova. Kapitel je sa svake strane bio ukrašen vertikalno postavljenim motivom palmete kojeg prate bočne spirale – heliksi. Isti motivi spirala i palmeta prisutni su i na impostima, ali

---

⁴⁸³ Sergejevski, "Staro-hrišćanska bazilika u Klobuku", 189-210.

⁴⁸⁴ Sergejevski, "Pluteji iz bazilike u Založju", 138.

⁴⁸⁵ Vučić, "Stonemason workshops in the roman province of Dalmatia during late antiquity", 521.

⁴⁸⁶ Sergejevski, "Pluteji iz bazilike u Založju", 139.

⁴⁸⁷ Isto, 140.

⁴⁸⁸ Isto, 141.

⁴⁸⁹ Isto, 143.

u dupliciranom obliku.⁴⁹⁰ Da se primjetiti da je njihova izrada na impostima manje plastična, te se doima urezano za razliku od kapitela koji su obrađeni sa više umijeća, što navodi na zaključak da su rađeni od različitih majstora. Motiv palmete i heliksa odaje izrazite elemente klasične umjetnosti, te intenzivnije uticaje sa zapada.

7.3 Majdan – Mrkonjić Grad

Zidovi bazilike u Majdanu kod Mrkonjić Grada otkopani su krajem XIX vijeka. Nakon otkopavanja ruševina, Radimsky je prvobitno smatra da jer riječ o nekoj rimskoj kući.⁴⁹¹ Međutim, daljnja proučavanja njene osnove i elemenata su doveli do odbacivanja ove teze. Njena osnova je, poput bazilike u Mokrom, gotovo kvadratična. Dužina iznosi 18,60 m, a širina 16,60 m. Prostorije koje ju čine jesu narteks, jednobrodni naos koji prema apsidi prelazi u krstoliki transept. Izgled apside je zanimljiv budući da ona nije polukružna, već ima oblik sličan potkovici ili grčkom slovu omega. Sa lijeve i sa desne strane naosa nalazile su se po dvije prostorije, veća i manja, od kojih je jedna imala funkciju đakonikona.⁴⁹² Fragmenti kamenog namještaja koji u se sačuvali nisu mnogobrojni, a većina njih pripada oltarnoj pregradi. Pregrada je vjerovatno imala oblik pergole, a sastojala se od šest stubova koji su nosili arhitrav. O njoj dekoraciji se ne može mnogo toga reći budući da su ostaci oskudni. Najzanimljiviji su baze stubova i kapiteli, dok se o plutejima gotovo ništa ne zna. Ipak njihova dekoracija je dosta jednostavna za razliku od prethodnih primjera. Jedan primjerak bazamenta ukazuje na četvrtast presjek, kao i u većini bosanskih bazilika, dok se na prednjoj strani nalazila dekoracija u vidu profilisanog okvira, bez ikakvih ornamenata unutar polja. Kapiteli su također bili jednostavni, a odlikovali su se oblikom tipičnim za VI vijek. Čine ga četiri glatka lista koja su pripojena uz stablo, te oivičena dubokom urezanim crtom.⁴⁹³ Truhelka naročito ističe dobru tehničku izradu ovih stubova, kao i općenitu opremu i gradnju crkve što ukazuje na kasniji period.⁴⁹⁴ Bazilika se datira u početak VI vijeka na što najviše ukazuje baptisterij koji je uređen za preinačeni način krštenja, kao i postojanje trijumfalnog luka.⁴⁹⁵ Po svom rasporedu i arhitektonskim detaljima, bazilika koja nalikuje bazilici iz Majdana jeste ona u Oborcima koja se datira u isti vremenski period. Povezanosti se ogledaju i u tipu stubova pronađenih na ovom lokalitetu, međutim, ono što se primjećuje

---

⁴⁹⁰ Čremošnik, "Arheološka istraživanja u okolini Bihaća", 125-126.

⁴⁹¹ Radimsky, "Rimska naseobina u Majdanu kod Varcar – Vakufa", 331-341.

⁴⁹² Truhelka, *Starokršćanska arheologija*, 123.

⁴⁹³ Basler, *Arhitektura kasnoantičkog doba u Bosni i Hercegovini*, 93.

⁴⁹⁴ Truhelka, *Starokršćanska arheologija*, 126.

⁴⁹⁵ Basler, *Arhitektura kasnoantičkog doba u Bosni i Hercegovini*, 94.

jeste oskudnost i siromašnost ove građevine u odnosu na onu iz Majdana.⁴⁹⁶

---

⁴⁹⁶ Basler, *Bazilika u Oborcima*, 69.

8. ZAKLJUČAK

Ostaci starokršćanskih bazilika najbolji su pokazatelj prisustva i jačanja prvih kršćanskih sljedbenika na području današnje Bosne i Hercegovine u rimsko doba. Riječ je o pripadnicima monoteističke religije koji već od druge polovine III vijeka unose novine u raznoliku sliku kasnoantičkog društva ovih prostora, društva koje se uklapalo u svjetonazore rimske države. O njihovoj socijalnoj jednakosti, ekonomskoj stabilnosti i duhovnim vrijednostima, najbolje svjedoče arhitektonski i umjetnički poduhvati koji su se očuvali do danas.

Istraživanje prvih kršćanskih bazilika na tlu BiH vršeno je i u najstarije doba istraživačke djelatnosti ovih prostora, a dosada je ubicirano mnoštvo lokaliteta koji posjeduju neke od njihovih ostataka. Umjetnički aspekt starokršćanskog perioda najbolje se ogleda u ostacima dekorisanog kamenog namještaja koji je pronađen na nekolicini lokaliteta u jako fragmentiranom obliku. Nedovoljna istraženost lokaliteta, kao i oskudni nalazi kamene plastike, predstavljaju prepreku u njihovoj iscrpnoj analizi, ali su dovoljni da se dobije općenita slika stanja ranih kršćanskih poduhvata. Budući da se radi o kasnoantičkom periodu, reljefno obrađeni motivi na crkvenom namještaju predstavljali su njihov dominantan likovni izraz. Mnoštvo različitih ornamenata koji variraju od geometrijskih, floralnih, zoomorfnih do antroporfnih, prekrivaju površine oltarnih pluteja, stubova, imposta i kapitela. Analizom istih moguće je zaviriti u kulturu i duhovnost prvih kršćana na ovim prostorima, kao i njihovu povezanost sa dalekim kulturama i krajevima. Sami tlocrti starokršćanskih bazilika širom BiH očituju mnogo sličnosti među sobom poput jednostavnosti, naginjanju ka kvadratičnosti oblika, pozicioniranje baptisterija na sjevernu stranu, zbog čega se često ističe njihov lokalni karakter. U kontekstu ornamentisanih kamenih fragmenata moguće je uočiti tu autohtonu crtu u izrazu, ali i dosta jake uticaje iz većih centara sa zapada.

Kako je tekao proces samog širenja kršćanstva, tako su se i usvajale njegove kulturne vrijednosti. Analizirajući starokršćanske lokalitete u BiH moguće je izdvojiti nekoliko područja sa brojnim, stilski ujednačenim materijalom. Riječ je o bogatom prostoru uz rijeku Neretvu, prostoru središnje Bosne, kao i njenom sjeverozapadnom dijelu. Hercegovačko područje odlikuje se intenzivnim kulturnim uticajima koji dolaze iz značajnog provincijskog centra – Narone, a koji su se odrazili na mnoštvu lokaliteta poput Mogorjela kod Čapljine; Cima, Mokrog, Potoka i Žitomislića kod Mostara, te u Docima i Klobuku kod Ljubuškog. U

njima je moguće prepoznati dominaciju starih antičkih floralnih motiva poput akantusa, virovite rozete, te vitice sa grozdovima, specifične za prostor Mediterana. Njihova stilizacija u izradi je poprilično naglašena, te značajno odstupa od izvornih antičkih oblika. Poneki zoomorfni reljefni motivi poput janjeta, ptice ili pauna bivaju kristijanizirani, te ukazuju na nove svjetonazore i duhovna promišljanja kršćanskih sljedbenika. Brojne analogije među spomenicima uz tok rijeke Neretve prepoznaju se u obradi imposta kojima često dominira ornament uklesanog latinskog križa.

Slični elementi ponavljaju se i u unutrašnjosti provincije Dalmacije, tj na prostoru središnje Bosne. Univerzalan motiv vinove loze prisutan je i u Lepenici, Malom Mošunju kod Viteza, bazamentima iz Dabravina kod Vareša, dok se stilizovana virovita rozeta uočava na manjim fragmentima iz Čipuljića kod Bugojna, te Brezi. Centriranje latinskog križa, ali u reljefnoj formi, osjeti se na ulomcima bogatih pluteja iz Zenice i Dabravina. Materijal sa ovih lokaliteta svjedoči o spomenicima izuzetnog karaktera, čija je historijska i umjetnička vrijednost prepoznata još u doba prvih istraživača na tlu BiH. U njima je moguće prepoznati svu kompleksnost kasnoantičkog kršćanskog društva koje je svoja vjerovanja i strahove pretočilo u mnoštvo reljefnih kompozicija. U tom kontekstu najviše se izdvajaju dijelovi oltarnih pregrada iz Zenice i Dabravina na čijim se figuracijama prepoznaju svetački likovi okruženi simbolima pravovjernih kršćana, ali i zlih napasti sa kojima se nalaze u neprestanom sukobu. Na primjerima iz Zenice moguće je uvidjeti haotičnost borbe dobra i zla koja je naglašena kroz dinamiku i *horror vacui*, dok je u Dabravinama postignuta izvjesna stabilnost i harmonija u prikazu. Kompozicije viđene na navedenom materijalu su apsolutno specifične i unikatne zbog čega se interpretiraju kao htijenja i razumijevanja dogme od strane autohtonog stanovništva, kao i preferiranje lokalne estetike. Na nekim od njih moguće je prepoznati biblijske teme koje su se nastojale prenijeti vjernicima likovnom formom, kao što je to slučaj u Malom Mošunju. Autentičnost ovog materijala ogleda se i u mnoštvu reljefno i plastično obrađenih zoomorfnih motiva poput ovnovih i volovih glava na kapitelima u Dabravinama i Zenici, te protomama u Brezi. Izrazita stilizacija motiva, plošnost i jake konture dominiraju reljefnim predstavama širom područja BiH, a njihova lagana izrada poredi sa drvorezom koju omogućava upotreba lokalne muljike.

Umjetnička produkcija sjeverozapadne Bosne najbolje se ogleda u ostacima bazilika u Blagaju na Japri, Čavkićima kod Bihaća i Majdanu kod Mrkonjić Grada. Ornamentika ovih, mahom plutejnih fragmenata, najviše izražava jednostavnost, strogoću i geometrizaciju ornamenata kakva je prisutna u salonitanskoj grupi spomenika. Pretpostavka je da su ovi primjeri upravo i nastajali pod jačim uticajem Salone. Najbogatiji fragmenti pronađeni su u

Čavkićima.

Reljefni ostaci starokršćanskih bazilika iskazuju mnoštvo uticaja kultura i naroda koji su se ovdje smjenjivali. Počevši od samih antičkih tradicija na kojima se bazira čitava rana kršćanska umjetnost, preko domaćih, ali i barbarskih elemenata koji se skupa kombinuju. U nekima se prepoznaju više klasični motivi i najraniji kršćanski simboli poput ribe što je jednu garnituru namještaja iz Cima, Čipuljića, Malog Mošunja i Rešetarice datiralo u IV vijek, dok se većinski materijal iz ostalih, ali i ovih bazilika, datira u period druge polovine V i VI vijek. Najreprezentativniji dio nalaza spomenutih unutar rada, poput segmenata oltarnih pregrada iz Dabravina i Zenice; imposta i kapitela iz Lepenice, Klobuka; ploča iz Čipuljića; protoma iz Breze, danas čine dio stalne antičke postavke Zemaljskog Muzeja u Sarajevu, te predstavljaju jedne od najinteresantnijih i najljepših primjeraka domaće kulturne baštine. Njihovo čuvanje i dalja obrada svjedoče o poduhvatima i duhovnosti jedne čitave zajednice koja je, uz prihvatanje stranih uticaja, na izvjestan način uspjela da ostane svoja i dosljedna običajima koje je poznavala vijekovima.

9. LITERATURA

Anđelić, Tomislav. "Kasnoantička bazilika u Cimu kod Mostara", u *Glasnik Zemaljskog Muzeja*, NS sv. XXIX. Sarajevo: Zemaljski Muzej, 1976, 180 – 223;

Anđelić, Tomislav. "Kasnoantička dvojna bazilika (*basilica geminata*) u Žitomislčićima kod Mostara", u *Glasnik Zemaljskog Muzeja* NS sv. XXXII. Sarajevo: Zemaljski Muzej, 1978, 293 – 313;

Basler, Đuro. "Arhitektura kasnoantičkog doba u Bosni i Hercegovini. Sarajevo: Veselin Masleša, 1972;

Basler, Đuro. "Bazilike na Mogorjelu", u *Naše Starine V*. Sarajevo: Zemaljski Muzej, 1958, 45 – 62;

Basler, Đuro. "Bazilika u Oborcima, arheološka problematika i konzervatorski zahvat", u *Naše Starine VI*. Sarajevo: Zemaljski Muzej, 1959, 59 – 72;

Basler, Đuro. "Gnostički temelji u elementima crkve bosanske", u *Radovi sa simpozijuma Srednjovjekovna Bosna i evropska kultura*. Zenica: Muzej grada Zenice, 1973, 267 – 276;

Basler, Đuro. "Kasnoantičko doba – političke prilike i društveni odnosi", u *Kulturna istorija Bosne i Hercegovine*. Sarajevo: Veselin Masleša, 1984, 306 – 374;

Basler, Đuro. *Kršćanska arheologija*. Mostar: Crkva na kamenu, 1990;

Badurina, Anđelko. *Leksikon ikonografije, liturgike i simbolike zapadnog kršćanstva*. Zagreb: Sveučilišna naklada Liber, 1979;

Bojanovski, Ivo. *Bosna i Hercegovina u antičko doba*. Sarajevo: Centar za balkanološka ispitivanja, 1988;

Cambi, Nenad. "Arhitektura Narone i njezina teritorija u kasnoj antici", u *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru 24, Razdio povijesnih znanosti (11)*. Zadar: Filozofski fakultet, 1985, 33 – 58;

Čremošnik, Gregor i Sergejevski, Dimitrije. "Gotisches und romisches aus Breza bei Sarajevo", u *Novitates Musei Sarajevoensis Nr. 9*. Sarajevo: Zemaljski Muzej, 1930.

Čremošnik, Irma. "Arheološka istraživanja u okolici Bihaća", u *Glasnik Zemaljskog Muzeja NS sv. XIII*. Sarajevo: Glasnik Zemaljskog Muzeja, 1958, 117 – 136;

Čremošnik, Irma. "Rimsko naselje na Paniku kod Bileće", u *Glasnik Zemaljskog Muzeja NS sv. XXIX*. Sarajevo: Zemaljski Muzej, 1974, 41 – 164;

Ćorović, Vladimir. "Izvještaj o iskopavanjima u Brezi 1913. godine", u *Glasnik Zemaljskog Muzeja XXV*. Sarajevo: Zemaljski Muzej, 1913, 409 – 420;

Dodig, Radoslav i Škegro, Ante, "Akti crkvenih sabora održanih 530. i 533. u Saloni", u *Povijesni prilozi*. Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2008, 9 – 23;

Eason, Cassandra. *Fabulous creatures, mythical monsters, and animal power symbols*, London: Greenwood Press, 2008;

Gerke, Friedrich. *Kasna antika i rano hrišćanstvo*. Novi Sad: Izdavačko preduzeće "Bratstvo jedinstvo", 1973;

Grimal, Pierre. *The concise dictionary of classical mythology*. Padstow: T.J. Press Ltd., 1990;

Gudelj, Ljubomir. "Ranokršćanski kompleks u Otinovcima na Kupreškoj visoravni" u *Starohrvatska prosvjeta III, serija sv 27*. Split: Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, 2000, 95 – 113;

Hall, James. *Rječnik tema i simbola u umjetnosti*. Zagreb: Školska knjiga, 1998;

Herman, Kosta. *Glasnik Zemaljskog Muzeja knjiga I godina I*. Sarajevo: Zemaljski Muzej, 1889, 1-148;

Imamović, Enver. *Antički kulturni i votivni spomenici na području BiH*. Sarajevo: Veselin Masleša, 1977;

Ivančević, Radovan. "Uvod u ikonologiju", u *Leksikon ikonografije, liturgike i simbolike zapadnog kršćanstva*. Zagreb: Sveučilišna naklada Liber, 1979, 13 – 96;

Janson, Horst Waldemar. *Istorija umetnosti*. Beograd: Izdavački zavod "Jugoslavija", 1975;

Jarak, Mirja. "Kršćanstvo na tlu Srbije od prvih početaka do dolaska Slavena", u *Diacovensia: teološki prilozi, vol. 27 No 2*. Đakovo: Katolički bogoslovni fakultet u Đakovu Sveučilišta J. J. Strossmayera u Osijeku, 2019, 339-359;

Kapitanović, Vicko. *Kršćanska arheologija*. Split: Franjevačka provincija Presvetoga Otkupitelja: Zbornik Kačić, 2006;

Maksimović, Jovanka. "Umetnost u doba bosanske srednjovekovne države", u *Zbornik za istoriju Bosne i Hercegovine*. Beograd: Srpska akademija nauka i umetnosti, 1997, 35-70;

Mandić, Mihovil. "Turbe kod Travnika", u *Glasnik Zemaljskog Muzeja sv. XXXVI*. Sarajevo: Zemaljski Muzej, 1924, 83 – 903;

Marijanović, Ivana. "Prilog problemu datiranja nekih starokršćanskih crkava u Bosni i Hercegovini", u *Glasnik Zemaljskog Muzeja n.s. sveska 45*. Sarajevo: Zemaljski Muzej, 1990, 109 – 136;

Mesihović, Salmedin. "Bistuenska porodica sa natpisa CIL III 12 768", u *Hrvatski narodni Godišnjak br. 58*. Sarajevo: Hrvatsko kulturno društvo Napredak, 2011, 19 – 27;

Mesihović, Salmedin. *Ilirike*. Sarajevo: Elektronsko izdanje I, 2014;

Mesihović, Salmedin. *ORBIS ROMANVS (Udžbenik za historiju klasične rimske civilizacije)*. Sarajevo: Autorsko izdanje, 2015;

Migotti, Branka. "Dalmacija na razmeđi Istoka i Zapada u svjetlu međusobnog odnosa jaderske i salonitanske ranokršćanske crkve", u *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, vol 24-25, No. 1. Zagreb: Arheološki muzej, 1992, 170;

Miletić, Nada. "Izvještaj o zaštitnom iskopavanju u Potocima kod Mostara", u *Glasnik Zemaljskog Muzeja NS sv. XVII*. Sarajevo: Zemaljski Muzej, 1962, 153 – 157;

Milošević, Ante. "Je li crkva u Bilmišću kod Zenice ranosrednjovjekovna građevina?", u *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja, knjiga XXXIII*. Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 2004, 253 – 279;

Muller, Werner i Vogel, Gunther. *Atlas arhitekture 1 – Povijest graditeljstva od Mezopotamije do Bizanta*. Zagreb: Golden Marketing, Institut građevinarstva Hrvatske, 1999;

Oreč, Petar. "Ranokršćanska dvojna crkva u Gracu kod Posušja", u *Glasnik Zemaljskog Muzeja NS sv. 37*, Sarajevo: Zemaljski muzej, 1982, 55 - 85;

Pašalić, Esad. *Antička naselja i komunikacije u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: Zemaljski muzej, 1960;

Paškvalin, Veljko. "Skulptorske i klesarske radionice u antičkim krajevima u zaleđu Salone i Narone", u *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja, knjiga 29*. Sarajevo: Centar za balkanološka ispitivanja, 2000, 177 – 191;

Paškvalin, Veljko. *Kršćanstvo kasne antike u zaleđu Salone i Narone*. Sarajevo: Vrhbosanska katolička teologija, 2003;

Patsch, Karl. "Rimska naseobina kod Šuice" u *Glasnik Zemaljskog Muzeja XIV*, (Sarajevo: Zemaljski Muzej, 1904), 6 – 8;

Patsch, Karl. "Rimsko glavno mjesto u Bijelom Polju kod Mostara", u *Glasnik Zemaljskog*

Muzeja XVI. Sarajevo: Zemaljski Muzej, 1904, 33 – 41;

Patsch, Karl. "Arheološko – epigrafska istraživanja povjesti rimske provincije Dalmacije", u *Glasnik Zemaljskog Muzeja XVIII, knjiga 2*. Sarajevo: Zemaljski Muzej, 1906;

Patsch, Karl. "Iz rimske varoši u Skelanima", u *Glasnik Zemaljskog Muzeja XIX*. Sarajevo: Zemaljski Muzej, 1907, 460 – 463;

Petrović, Jozo. "Novi arheološki nalazi iz doline Gornjeg Vrbasa", u *Glasnik Zemaljskog Muzeja NS sv. 15-16*. Sarajevo: Zemaljski Muzej, 1960 - 1961), 229 – 234;

Popović, Goran; Veletovac, Edin; Šaćić Beća, Amra. "Recently discovered basilica from late antiquity and a tombstone stela from Mramorak near Osmaci", u *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja ANUBIH*. Sarajevo: Centar za balkanološka ispitivanja, 2017, 184 – 202;

Puljić, Ivica i Škegro, Ante. "Sarsenterska biskupija", u *Povijesni prilozi/ Historical contributions 30*. Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2006, 7 – 50;

Radimsky, Vaclav. "Crkvena razvalina kod Dabravine u kotaru visočkom u Bosni", u *Glasnik Zemaljskog Muzeja sv. IV*. Sarajevo: Zemaljski Muzej, 1892, 372 – 387;

Radimsky, Vaclav. "Ostaci rimskih naseobina u Šipragi i Podbređu", u *Glasnik Zemaljskog Muzeja IV*. Sarajevo: Zemaljski Muzej, 1892, 75 - 80;

Radimsky, Vaclav. "Rimska naseobina u Majdanu kod Varcar – Vakufa", u *Glasnik Zemaljskog Muzeja V*. Sarajevo: Zemaljski Muzej, 1893), 248 - 256;

Rašić, Mirko i Vujević, Dario. "Revizijska istraživanja "oratorija" na Šipkovoju glavici u Docima kod Vitine", u *Zbornik radova Kulturno povijesna baština općine Ljubuški*. Ljubuški: Općina Ljubuški i Franjevački samostan sv. Ante na Humcu, 2017, 167 – 189;

Rašić, Mirko i Baraka Perica, Josipa. "Starokršćanski kompleks u Docima kod Vitine: rezultati revizijskih arheoloških istraživanja", u *Prilozi instituta za arheologiju u Zagrebu*, Zagreb: Institut za arheologiju, 2018, 219 – 239;

Ribarević Nikolić, Ivanka. "Genesis and formation of a complex type of church using early christian churches in Herzegovina as examples", u *Radovi XIII međunarodnog kongresa za starokršćansku arheologiju, dio III*. Split: Arheološki Muzej, 1998. 693 – 704;

Sekulić, Ante. "Pregled povijesti drevne srijemske biskupije do dolaska Turaka", u *Diacovensia: teološki prilozi, vol. 3 no. 1*. Đakovo: Katolički bogoslovni fakultet, 1995, 157-168;

Sergejevski, Dimitrije. "Starohrišćanska bazilika u Klobuku", u *Glasnik Zemaljskog Muzeja NS sv. IX*. Sarajevo: Zemaljski Muzej, 1954, 189 – 210;

Sergejevski, Dimitrije. *Bazilika u Dabravini*. Sarajevo: Glasnik Zemaljskog Muzeja, 1956, 1-49;

Sergejevski, Dimitrije, "Bazilike u Nerezima i Docu", u *Glasnik Zemaljskog Muzeja, sv. XIV*. Sarajevo: Zemaljski Muzej, 1959, 163 – 171;

Sergejevski, Dimitrije. "Bazilika u Mokrom", u *Glasnik Zemaljskog Muzeja sv. XV/XVI*. Sarajevo: Zemaljski Muzej, 1961, 211 – 228

Sergejevski, Dimitrije. "Iz problematike ilirske umjetnosti", u *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja, knjiga III*. Beograd: Izdavačka ustanova "Naučno delo", 1965, 119 – 143;

Skarić, Vladislav. "Altertumer von Gradac in der Lepenica (Bosnien)", u *Glasnik Zemaljskog Muzeja XLIV*. Sarajevo: Zemaljski Muzej, 1932, 1 – 22;

Šaćić Beća, Amra i Veletovac, Edin. "Roman conquest of the Sarajevo Region and its consequences on the examples of urbanism and early christian (late antique) architecture", u *Acta Illyrica, Godišnjak udruženja BATHIVS, godina III, br. 3*. Sarajevo: Udruženje za

proučavanje i promoviranje ilirskog naslijeđa i drevnih i klasičnih civilizacija BATHINVS, 2019, 31 – 63;

Škegro, Ante. "The Diocese of Baloie (Ecclesia Baloiensis), u *Arheološki vestnik (Acta archaeologica)* 58. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti i Znanstvenoraziskovalni center SAZU, 2007, 357 – 365;

Škegro, Ante. "Akti Salonitanskih metropolitanskih sabora održanih 530. i 533. godine – analiza, u *Archaeologia Adriatica, Vol 3, No. 1.* Zadar: Sveučilište u Zadru, 2009, 191 – 204;

Škegro, Ante. "Naronitanska biskupija (Ecclesia Naronitana)", u *Hercegovina: godišnjak za kulturno i povijesno naslijeđe*, 23. Mostar: Filozofski fakultet Sveučilišta u Mostaru – Studij povijesti, 2009, 7-34;.

Škegro, Ante. "The diocese of Narona (Ecclesia Naronitana)", u *Arheološki vestnik* 61. Ljubljana: Inštitut za arheologiju, 2010, 229-244;

Škegro, Ante. "Nove spoznaje o nekim ranokršćanskim dijacezama na istočnojadranskim prostorima", u *Niš i Vizantija, zbornik radova XII.* Niš: Univerzitet u Nišu, 2014, 171 – 183;

Truhelka, Ćiro. "Prilozi rimskoj arheologiji Bosne i Hercegovine", u *Glasnik Zemaljskog Muzeja IV.* Sarajevo: Zemaljski Muzej, 1892, 340 - 349;

Truhelka, Ćiro. "Iskopine u dolini Lašve", u *Glasnik Zemaljskog Muzeja V.* Sarajevo: Zemaljski Muzej, 1893, 685 – 699;

Truhelka, Ćiro. *Starokršćanska arheologija.* Zagreb: Knjižnica općeg znanja, 1931;

Truhelka, Ćiro. "Rimske iskopine u Vitini", u *Glasnik Zemaljskog Muzeja V.* Sarajevo: Zemaljski Muzej, 1893, 676 - 677;

Vrdoljak, Bono Mato. "Starokršćanska bazilika i ranosrednjovjekovna nekropola na Rešetarici kod Livna", u *Starohrvatska prosvjeta: glasilo hrvatskog starinarskog društva u Kninu ser. 3.* Zagreb: Dionička tiskara, 1989, 119 – 195;

Veletovac, Edin. "Kasnoantičke bazilike u Bosni i Hercegovini", u *Radovi Filozofskog fakulteta u Sarajevu, knjiga XVII/3*. Sarajevo: Filozofski fakultet, 2014, 277 – 299;

Vercone, Paolo. *Od Teodoriha do Karla Velikog*. Novi Sad: Izdavačko preduzeće "Bratstvo jedinstvo", 1973;

Vučić, Jakov. "Ranokršćanska kamena plastika Narone", u *Izdanja Hrvatskog arheološkog društva*, 22. Zagreb: Hrvatsko arheološko društvo, 2003, 199 – 214;

Vučić, Jakov. "Naronitanske radionice starokršćanske arhitektonske skulpture", u *Diadora: Glasilo Arheološkog Muzeja u Zadru*. Zadar: Arheološki Muzej, 2003, 183 – 200;

Vučić, Jakov. "Ecclesia Naronitana/ Prostor i granice", u *Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku*, vol. 98, no. 1. Split: Arheološki muzej, 2005, 159-170;

Vučić, Jakov. "Spomenici starokršćanske arhitektonske skulpture iz Muzeja franjevačkog samostana na Humcu", *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, vol- 97, No. 1, (Split: Arheološki Muzej u Splitu, 2005, 353 – 380);

Vučić, Jakov. "Stonemason workshops in the roman province of Dalmatia during late antiquity", u *Illyrica antiqua*. Zagreb: Odsjek za arheologiju Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, 2017, 515 – 531;

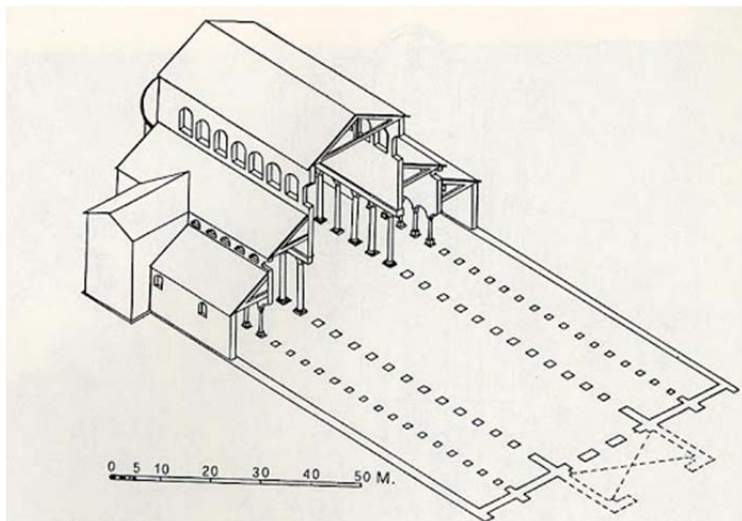
Williamson, Beth. *Christian art: A very short introduction*. New York: Oxford University Press Inc., 2004;

10. ELEKTRONSKI IZVORI

- https://en.wikipedia.org/wiki/Interpretatio_Christiana, stranica posjećena: 25.08.2020
- http://employees.oneonta.edu/farberas/arth/arth212/early_christian_basilica.html, stranica posjećena: 15.02.2021.
- <https://churcharchitecture.wordpress.com/2016/07/21/1-1-santa-costanza-rome/> stranica posjećena: 15.02.2021.
- <https://www.mardeisargassi.it/santapollinare-e-la-gioia-di-vivere/>, stranica posjećena: 15.02.2021.
- http://macedonia.kroraina.com/en/rheb/rheb_3_1.htm, stranica posjećena: 15.02.2021.
- <https://www.myporec.com/hr/otkrijte-porec/eufrazijeva-bazilika/25>, stranica posjećena: 15.02.2021.
- <http://gradovi.protego.rs/pregled/sremska-mitrovica>, stranica posjećena: 15.02.2021.
- <https://biramdobro.com/andrijana-pravidur-ranokrscanska-bazilika-u-zenici/>, stranica posjećena: 15.02.2021.

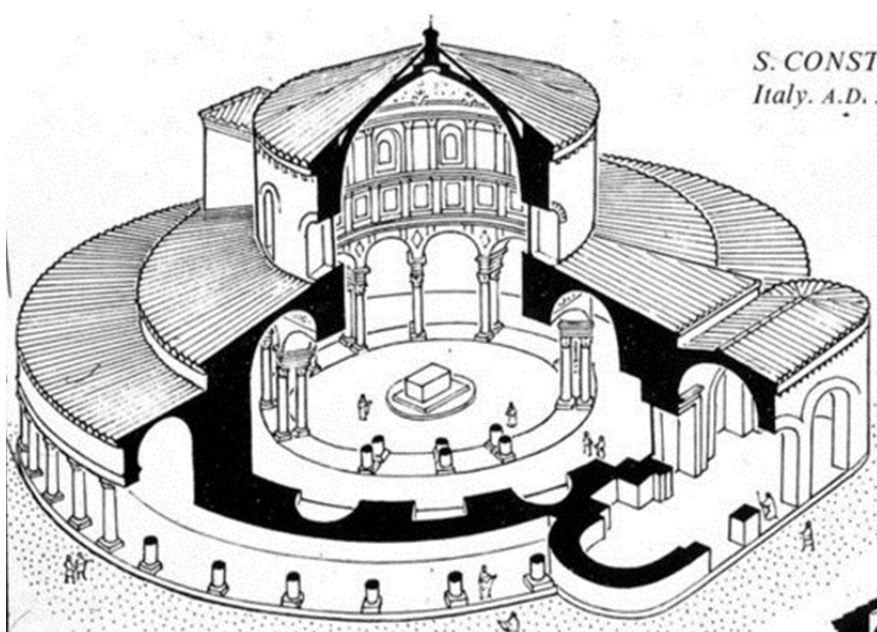
11. SLIKOVNI PRILOZI

Tabla I

Slika 1. Plan Lateranske bazilike u Rimu,

(preuzeto sa:http://employees.oneonta.edu/farberas/arth/arth212/early_christian_basilica.html,
15.02.2021)

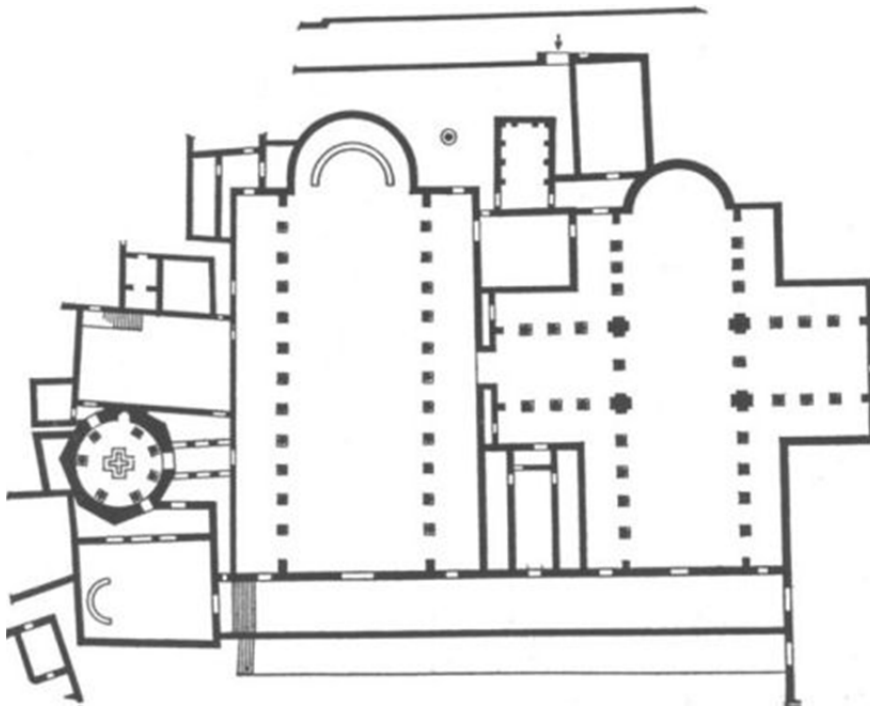
Slika 2. Plan mauzoleja sv. Konstance u Rimu,

(preuzeto sa: <https://churcharchitecture.wordpress.com/2016/07/21/1-1-santa-costanza-rome/>,
15.02.2021.)

Tabla II

Slika 3. Unutrašnjost bazilike Sant' Apollinare in Classe u Raveni,
(preuzeto sa: <https://www.mardeisargassi.it/santapollinare-e-la-gioia-di-vivere/>, 15.02.2021)

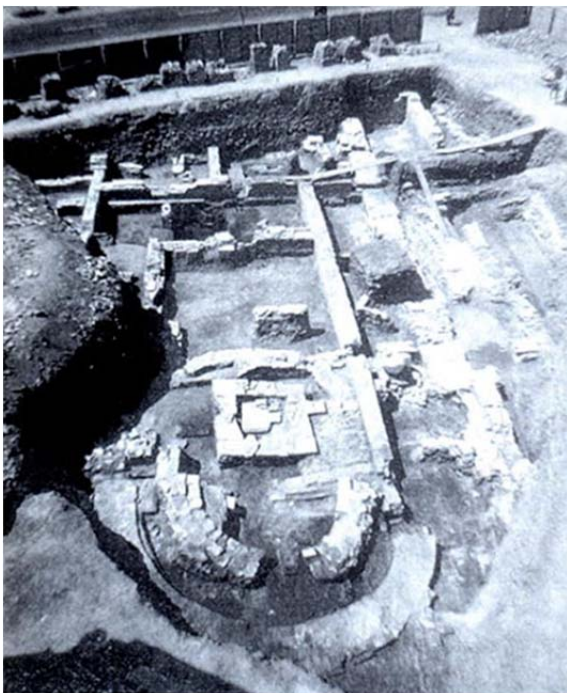

Slika 4. Dvojna bazilika u Saloni (*basilica urbana* i križna bazilika),
(preuzeto: http://macedonia.kroraina.com/en/rheb/rheb_3_1.htm, 15.02.2021.)

Tabla III

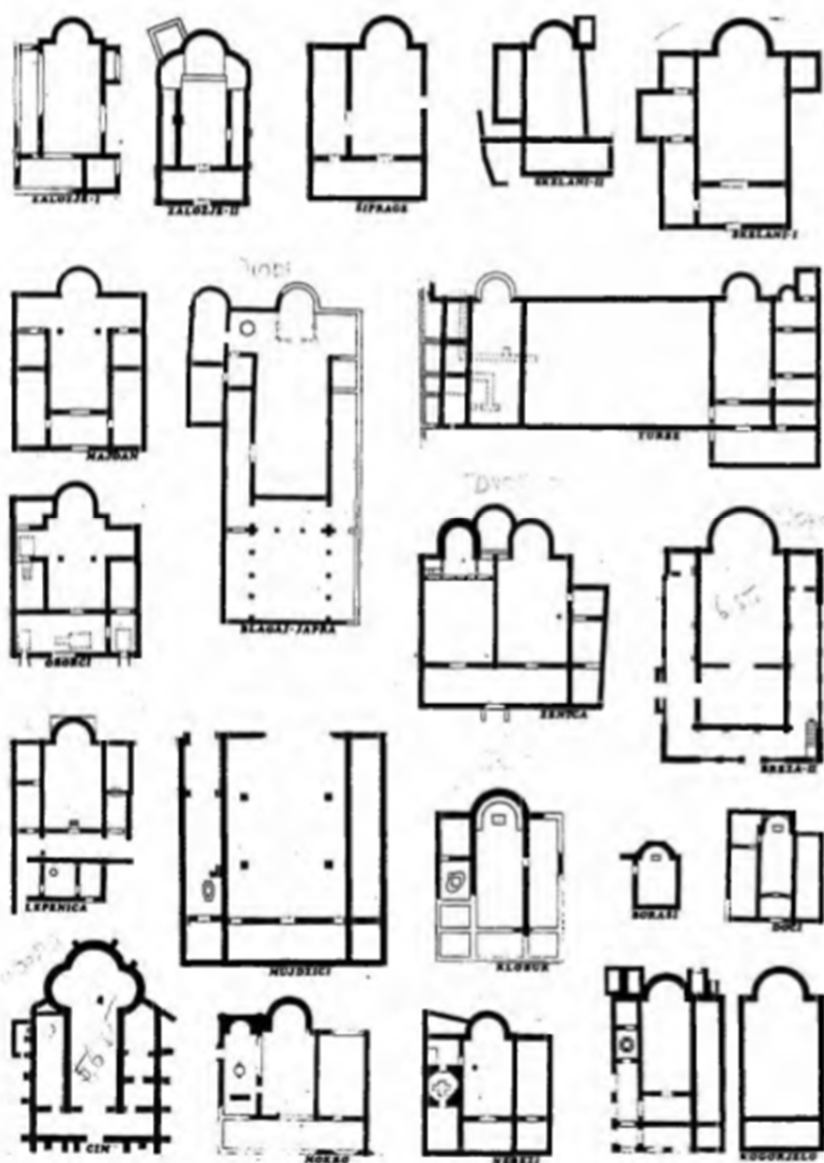

Slika 5. Unutrašnjost Eufrazijeve bazilike u Poreču,
(preuzeto sa: <https://www.myporec.com/hr/otkrijte-porec/eufrazijeva-bazilika/25>,
15.02.2021.)

Slika 6. Ostaci ranokršćanske bazilike sv. Dimitrija rimskog grada Sirmiuma, (preuzeto sa:
<http://gradovi.protego.rs/pregled/sremska-mitrovica>, 15.02.2021.

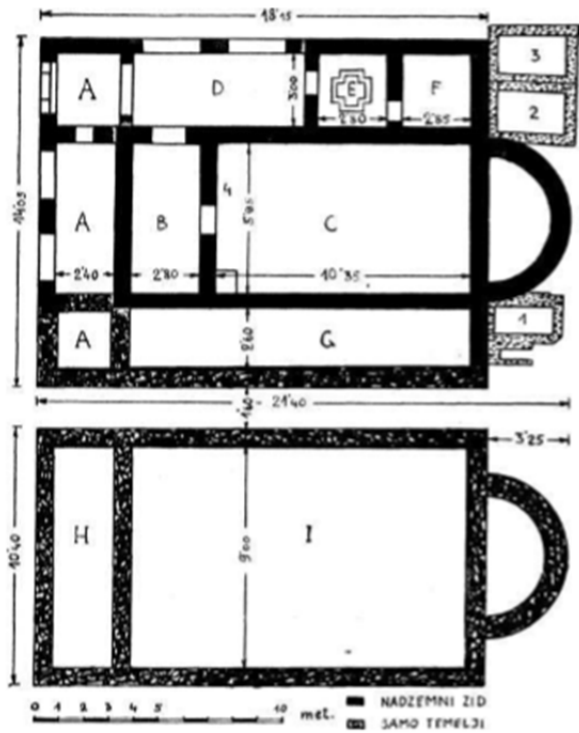
Tabla IV

Slika 7. Tlocrta nekoliko bosanskohercegovačkih starokršćanskih bazilika, (preuzeto iz: Basler, *Kršćanska arheologija*, 104)

Tabla V

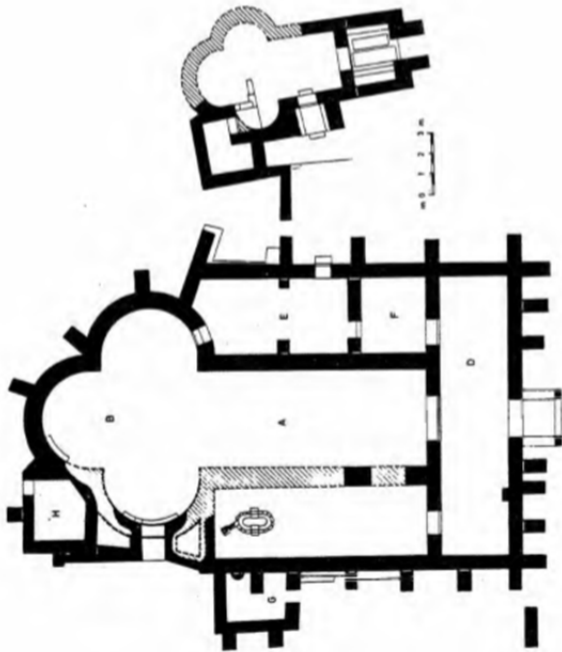

Slika 8. Plan bazilika na Mogorjelu, (preuzeto iz: Basler, "Bazilike na Mogorjelu", 47)

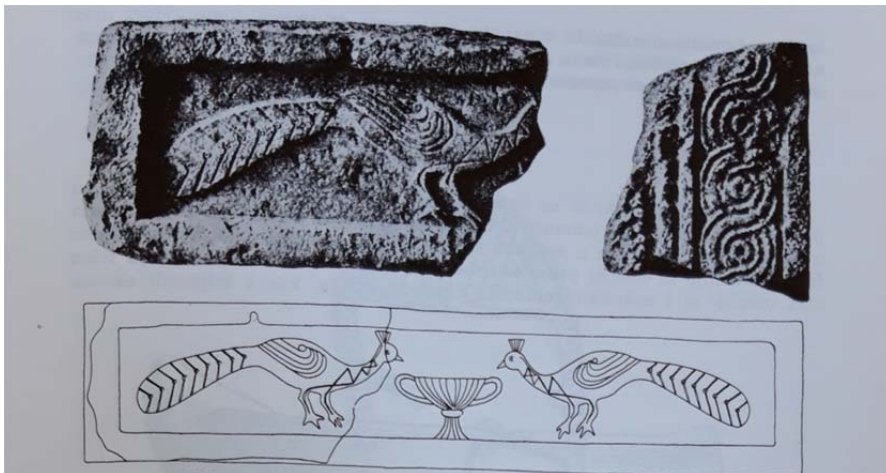

Slika 9. Nadvratnik bazilike na Mogorjelu, (preuzeto iz: Basler, "Bazilike na Mogorjelu", 53)

Tabla VI

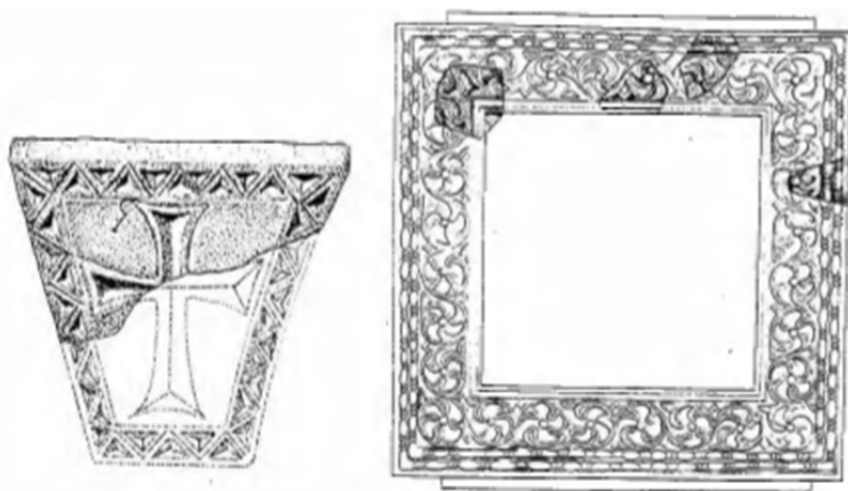

Slika 10. Tlocrt crkve u Cimu kod Mostara, (preuzeto iz: Basler, *Kršćanska arheologija*, 86)

Slika 11. Ulomak nadvratnika iz bazilike u Cimu i njegova likovna rekonstrukcija, (preuzeto iz: Anđelić, "Kasnoantička bazilika u Cimu kod Mostara, 181)

Tabla VII

Slika 12. Ulomak imposta i reljefne ploče iz Mokrog kod Mostara, (preuzeto iz: Basler, *Kršćanska arheologija*, 92)

Slika 13. Motiv virovite rozete na bazamentu iz Šuice (lijevo) i konzole u Tebesi u Africi (desno), (preuzeto iz: Sergejevski, "Bazilika u Mokrom", 222)

Tabla VIII

Slika 14. Ulomak pluteja bazilike u Potocima kod Mostara, (preuzeto iz: Basler, " Bazilike na Mogorjelu", 59)

Slika 15. Impost iz bazilike u Potocima kod Mostara, (foto: Merima Hajdarbegović)

Tabla IX

Slika 16. i 17.

Ulomci kamene plastike iz Žitomislíća kod Mostara, (preuzeto iz: Anđelić, "Kasnoantička dvojna bazilika iz Žitomislíća", Tabla VIII i Tabla IX)

Slika 18. Ulomci imposta iz Žitomislíća kod Mostara, (preuzeto iz: Anđelić, "Kasnoantička dvojna bazilika iz Žitomislíća", Tabla XIII)

Tabla X

Slika 19. Ulomak imposta bazilike u Docima kod Ljubuškog, (preuzeto iz: Rašić i Baraka Perica, "Starokršćanski kompleks u Docima kod Vitine: rezultati revizijskih arheoloških istraživanja", 236)

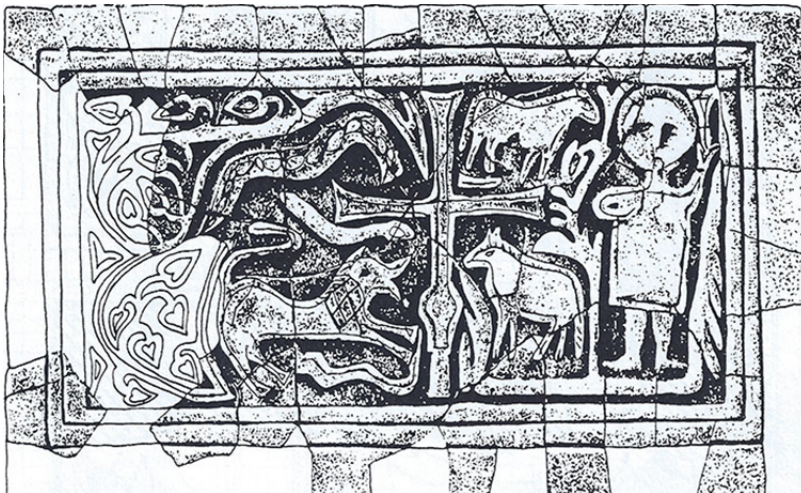

Slika 20. Ulomak imposta bazilike u Klobuku kod Ljubuškog, (foto: Merima Hajdarbegović)

Tabla XI

Slika 21. Ulomak monolitnog stuba sa kapitelom iz Klobuka kod Ljubuškog, (foto: Merima Hajdarbegović)

Slika 22. Rekonstrukcija oltarnog pluteja iz Zenice sa prikazom "Dobrog pastira", (preuzeto sa: <https://biramdobro.com/andrijana-pravidur-ranokrscanska-bazilika-u-zenici/>, 15.02.2021)

Tabla XII

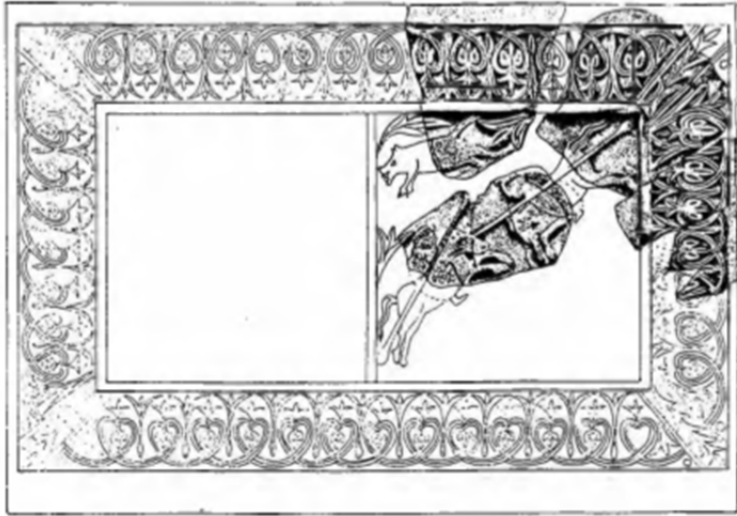
Slika 23. Ostaci bazamenta i oltarnog pluteja sa prikazom "Dobrog pastira" iz Zenice, (foto: Merima Hajdarbegović)

Slika 24. Ostaci oltarnog pluteja iz Zenice, (foto: Merima Hajdarbegović)

Tabla XIII

Slika 25. Likovna rekonstrukcija izgleda jednog od pluteja iz Zenice, (preuzeto iz: Basler, *Kršćanska arheologija*, 96)

Slika 26. Kapitel iz Zenice
(foto: Merima Hajdarbegović)

Slika 27. Kapitel iz Zenice
(foto: Merima Hajdarbegović)

Tabla XIV

Slika 28. Stubovi na lokalitetu bazilike Breza II, (foto: Merima Hajdarbegović)

Slika 29. Ulomci stubova i kapitela iz Breze, (foto: Merima Hajdarbegović)

Tabla XV

Slika 30. Ulomak pluteja iz Dabravina kod Vareša, (foto: Merima Hajdarbegović)

Slika 31. Rekonstrukcija segmenta oltarne pregrade iz Dabravina kod Vareša u Zemaljskom muzeju u Sarajevu, (foto: Merima Hajdarbegović)

Tabla XVI

Slika 32. Kapitel iz Dabravina, (foto: Merima Hajdarbegović)

Slika 33. Reljefna ploča iz bazilike u Čipuljiću kod Bugojna, (foto: Merima Hajdarbegović)

Tabla XVII

Slika 34. Tranzene iz Čipuljića kod Bugojnog, (foto: Merima Hajdarbegović)

Slika 35. Impost iz bazilike u Lepenici, (preuzeto iz: Basler, "Bazilike na Mogorjelu", 59)

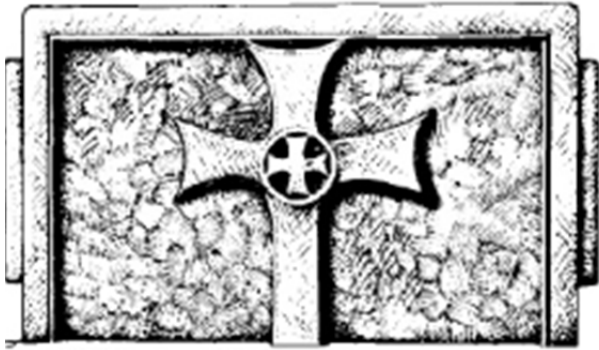

Slika 36. Reljefna ploča iz Malog Mošunja kod Viteza, (preuzeto iz: Basler, *Kršćanska arheologija*, 91)

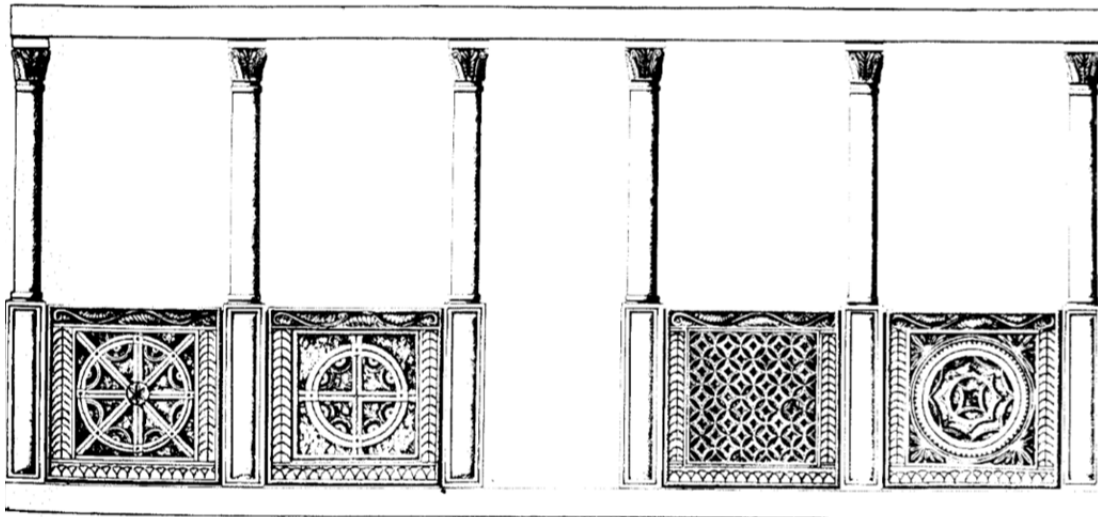

Slika 37. Reljefna ploča iz Malog Mošunja kod Viteza, (preuzeto iz: Basler, *Kršćanska arheologija*, 91)

Tabla XIX

Slika 38. Likovna rekonstrukcija pluteja iz bazilike u Blagaju na Japri, (preuzeto iz: Basler, Arhitektura kasnoantičkog doba u Bosni i Hercegovini, 69)

Slika 39. Likovna rekonstrukcija oltarne pregrade u Založju kod Bihaća, (preuzeto iz: Basler, Arhitektura kasnoantičkog doba u Bosni i Hercegovini, 124)

12. SAŽETAK

Prostor današnje Bosne i Hercegovine od davnina predstavlja poprište različitih naroda, kultura i običaja koji su se na njemu vijekovima smjenjivali i pritom ostavljali svoje tragove. Jedan od značajnijih perioda u prošlosti bosanskohercegovačkog kraja jeste period vladavine Rimskog Carstva u kojem se lokalni narodi upoznaju sa mnogobrojnim aspektima rimskog života, uprave, kulture i religije. Proces romanizacije obilježiće prva stoljeća nove ere u ovim krajevima, a sa sobom donosi i jednu izrazito važnu novinu po pitanju religije. Bogat sistem komunikacija uspostavljen u rimsko doba omogućiće i dolazak kršćanskih propovjednika čije učenje na ovim prostorima privlači sve veći broj pristalica. Najbolji pokazatelj prisustva i snage prvih kršćana na prostoru današnje BiH jesu ostaci starokršćanskih bazilika koji čine značajan segment bosanskohercegovačke spomeničke kulture. Iako poprilično uništeni i nedovoljno istraženi, ovi materijalni tragovi svjedoče o prvim značajnijim kršćanskim poduhvatima koji su rađeni od strane čitavih zajednica. Za više od 70 lokaliteta na prostoru cijele BiH se može reći da posjeduje ostatke starokršćanske sakralne arhitekture. Većina starokršćanskih bazilika na bosanskohercegovačkom prostoru odlikuje se istim tlocrtom koji podrazumijeva jednobrodno zdanje sa polukružnom apsidom na istoku i propratnim prostorijama sa strane. Ipak, jedan aspekt u okviru ovih sakralnih objekata zauzima posebno mjesto, a to je klesarska obrada njihovog inventara. Na nekoliko značajnih lokaliteta pronađeno je mnoštvo fragmentiranog, reljefno obrađenog kamenog materijala koji svjedoči o bogatom ukrašavanju bazilika na ovom prostoru. Riječ je o fragmentima namještaja poput oltarne pregrade, stubova i kapitela. Ovi fragmenti svjedoče o umjetničkoj djelatnosti prvih kršćana u BiH, o kulturnim uticajima koji su poprimali sa strane, ali i lokalnim interpretacijama univerzalnih ranokršćanskih simbola koje su koristili. Najveća koncentracija pronađenog materijala nalazi se na prostoru Hercegovine, uz rijeku Neretvu, te prostoru središnje Bosne na kojima su u VI vijeku egzistirale i pismeno posvjedočene kršćanske biskupije. Cjelokupan materijal je općenito gledajući stilski ujednačen, a najviše analogija pronalazi sa širim prostorom antičke Narone. Nasuprot njemu, materijal u zapadnom dijelu zemlje iskazuje uticaje sa prostora Salone. Na reljefno obrađenim fragmentima sa prostora Hercegovine moguće je uočiti mnoštvo vegetabilnih motiva poput akantusa, lozice i grozdova koji su ostali još iz antičke umjetnosti, ali i nekoliko zoomorfnihih kršćanskih motiva poput janjeta, goluba ili pauna. Najznačajniji primjeri otkriveni su u Cimu, Mokrom,

Potocima, Klobuku, Žitomislićima itd. Primjeri iz srednje Bosne pokazuju slične stilske tendencije, ali i svojevrsan lokalni izraz uobličen u scene pune antropomorfnih i zoomorfnih figura. U materijalu bazilika u Dabrinama i Zenici prepoznaje se jedinstven izraz kršćanskih sljedbenika koji je nastao kao produkt njihovog vjerovanja i shvatanja života. Riječ je o vrlo jednostavnim izvedbama koje odlikuje šematizacija i rustičnost. Također, odstupanje od izvornih antičkih elemenata svjedoči o dolasku novih kultura i tekovina, u ovom slučaju Gota. Reljefi starokršćanskih bazilika se većinski datiraju u period od polovine IV vijeka, pa sve do kraja VI.

13. SUMMARY

The territory of today's Bosnia and Herzegovina was always a place where different people, cultures, and customs intertwined and therefore left their traces. One of the significant periods in Bosnia and Herzegovina's past is the period of the Roman Empire rule in which the local people adopted many aspects of Roman life, administration, culture, and religion. The process of romanization marked the first centuries A.D. in this area and also brought a new religion with itself. The rich system of communications established in Roman times enabled the arrival of Christian preachers whose teachings in this area were attracting a growing number of followers. The best indicator of the presence and strength of the first Christians in today's BiH are the remains of early Christian basilicas which represent a significant segment of Bosnian monumental culture. Although quite destroyed and insufficiently researched, their remains testify to the first significant Christian endeavors carried out by entire communities. More than 70 sites throughout BiH possess remains of early Christian sacral architecture. Most of the early Christian basilicas in Bosnia and Herzegovina are characterized by the same floor plan which includes a single-nave building with a semicircular apse on the east and accompanying rooms on the side. However, one aspect within these sacral buildings occupies a special place and that is the decoration of their stone furniture. A multitude of fragmented, embossed stone material was found at several important sites, which testifies to the rich decoration of the basilicas in this area. These are fragments of furniture such as the altar screens, pillars and capitals. These fragments also testify to the artistic activity of the first Christians in BiH, to the cultural influences they received from abroad, but also to their local interpretations of the universal early Christian symbols of that time. The largest concentration of the material found is located in the area of Herzegovina, along the Neretva River, and in the area of central Bosnia where Christian dioceses existed in the 6th century. The whole material is generally stylistically consistent and most analogies are found with the wider space of ancient Narona. In contrast, the material in the western part of the country shows influences from the area of Salona. On the relief fragments from Herzegovina, it is possible to see many vegetable motifs such as acanthus and grapes which derive from ancient art, but also several zoomorphic Christian motifs such as lamb, dove, or peacock. The most significant examples were discovered in Cim, Mokro, Potoci, Klobuk, Žitomislići, etc. Examples from central Bosnia show similar stylistic tendencies, but also a kind of local expression. These fragments

often show anthropomorphic and zoomorphic figures. On the material of the basilicas in Dabrovine and Zenica one can recognize the unique expression of Christian followers that emerged as a product of their beliefs and understanding of life. These are very simple performances that are characterized by schematization and rusticity. Also, the deviation from the original ancient elements testifies to the arrival of new cultures and people, in this case the Goths. The reliefs of the early Christian basilicas mostly date from the middle of the 4th century until the end of the 6th century.

14. BIOGRAFIJA

Merima Hajdarbegović rođena je 21.03.1996. godine u Tuzli. Osnovnu školu, a potom i Gimnaziju završava u Živinicama. Nakon završetka srednje škole, 2014. godine upisuje I ciklus studija historije umjetnosti i arheologije na Filozofskom fakultetu u Sarajevu. Prvi ciklus studija okončava 2017. godine, te stiče stručno zvanje bakalaureat/bachelor historije umjetnosti i arheologije. Iste godine upisuje II ciklus studija historije umjetnosti i arheologije. Dana 17.09.2020. uspješno je odbranila završni master rad na katedri za arheologiju pod nazivom: "Gotički spomenici na tlu današnje BiH – arheološki osvrt". Tokom studija učestvuje u brojnim vannastavnim aktivnostima, te prisustvuje na nekoliko arheoloških terena pod mentorstvom svojih profesora sa katedre za arheologiju. Riječ je o revizionim i sistematskim istraživanjima u koje se ubrajaju sljedeći lokaliteti:

- popis stećaka u Hadžićima (2015)
- Butmir kod Sarajeva (2015)
- lokalitet Kalin hadži – Alijine džamije, općina Centar, Sarajevo (2017)
- prahistorijska gradina Kopilo kod Zenice (2018)
- nekropola stećaka "Stare kuće"- Nikolići, Donje Breške u Tuzli (2019)
- istraživanje nekropole stećaka "Metaljica" u Vilovcu kod Tarčina, općina Hadžići (2019)
- istraživanje Starog Grada Dubrovnika kod Ilijaša (2017, 2018, 2020)

Nakon iskopavanja na nekropolama u Donjim Breškama i Vilovcu kod Tarčina, učestvovala je u pisanju izvještaja sa pomenutih terena. Zabilježila je učešće i u drugim aktivnostima poput obilježavanja Internacionalnog dana arheologije u Sarajevu, koje se odvijalo u organizaciji arheološkog udruženja "Panteon" i Fondacije Kulturno naslijeđe bez granica (Cultural Heritage without Borders-CHwB), dana 17. 10. 2015. godine. Također, učestvovala je i u projektu "Pragovi (ne)tolerancije" koji je realizovan u partnerstvu Koalicije za borbu protiv mržnje "Zanemari razlike", misije OSCE-a u BiH, dana 17.11.2018. godine. Dana 26.02.2021. imenovana je za vanjskog saradnika za poslove arheologije i historije umjetnosti u Javnoj Ustanovi Zavod za zaštitu i korištenje kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa Tuzlanskog kantona.